ਓਪਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਗੱਲ

ਓਪਰਾ ਸੀ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਮੈਂ ਸਾਂ ਉਦਾਸ
ਜੰਗ ਦੇ ਸੁਣ ਸੁਣ ਕੇ ਹੂਲੇ ਸਾਂ ਹਿਰਾਸ
ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਆਵਾਰਾ-ਗਰਦੀ ਕਰਦਿਆਂ
ਸਹਿਮਿਆਂ ਹੋਇਆ ਤੇ ਕੁਝ ਕੁਝ ਡਰਦਿਆਂ
ਇਕ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅੰਦਰ ਅਜਾਇਬ ਘਰ 'ਚ ਡਿੱਠਾ
ਤੋਪ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਜਨੌਰਾਂ ਨੇ ਸੀ ਪਾਇਆ ਆ੍ਹਲਣਾ
ਓਪਰੇ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਓਭੜ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ
ਨਿੱਕਿਆਂ ਨਿੱਕਿਆਂ ਪੰਛੀਆਂ ਦਾ ਤਕ ਕੇ ਵੱਡਾ ਹੌਸਲਾ
ਢਹਿ ਰਹੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ ਠੁੰਮਣਾ।

—ਜਗਤਾਰ

WITH COMPLIMENTS

FROM

Bliss
THE GUEST HOUSE

11/10 Pusa Road.

NEW DELHI-110005.

Phone : 589596

AIR CONDITIONED

AND

NON AIR CONDITIONED ROOMS

HALLS FOR MARRIAGES,

RECEPTIONS & CONFERENCES

24 HOURS ROOM SERVICE

TELEPHONE

IN EVERY ROOM

GOLDEN HOLIDAYS

For You

To Thailand, Malayasia, Singapore, Hongkong, Japan, Europe & U S.A.

Memorable Holidays

You Dream.................We Plan

We assist in Passports, Visas, Reservations, Air Tickets, International & Domestic, Hotels & Car Hire.

TRAVEL WITHOUT WORRY

IS A

WAY WITH US

for all your Travel & Tour needs

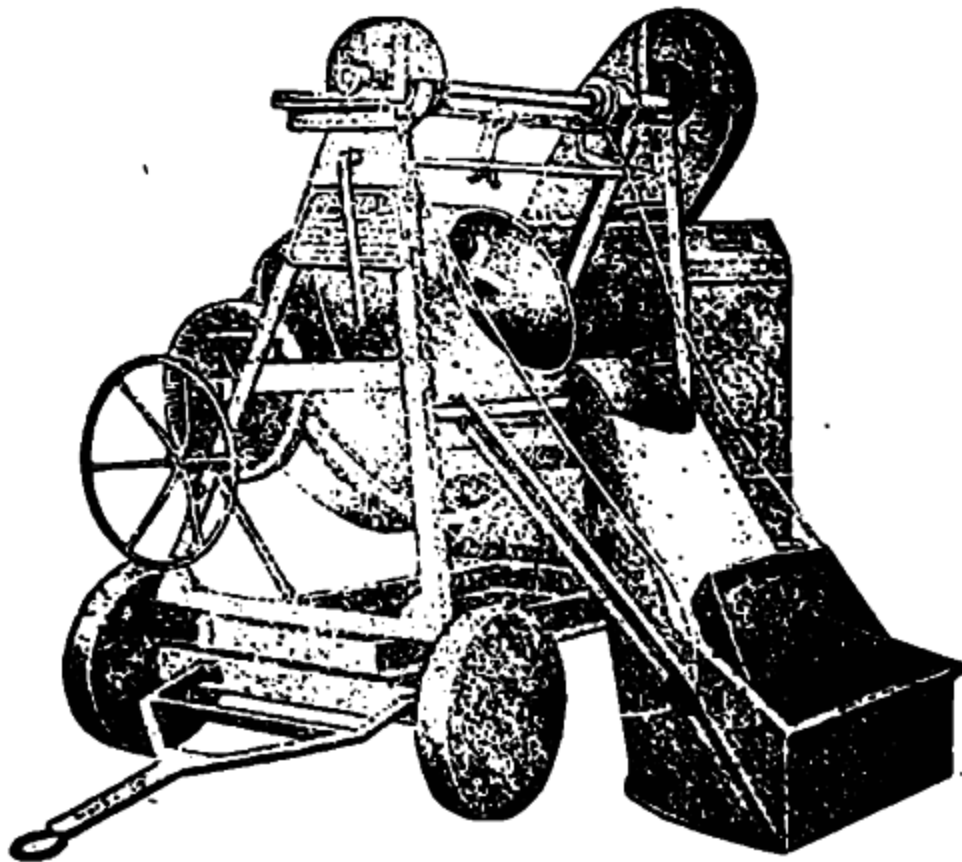
Contat :

KWICK TRAVELS PVT LTD.
2108, Desh Bandhu Gupta Road,
Karol Bagh, New Delhi-110005.
Phone : 562588, 569206
Cable : KWICKAIR.

ੴ
ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਹਾਇ

RAJPAL

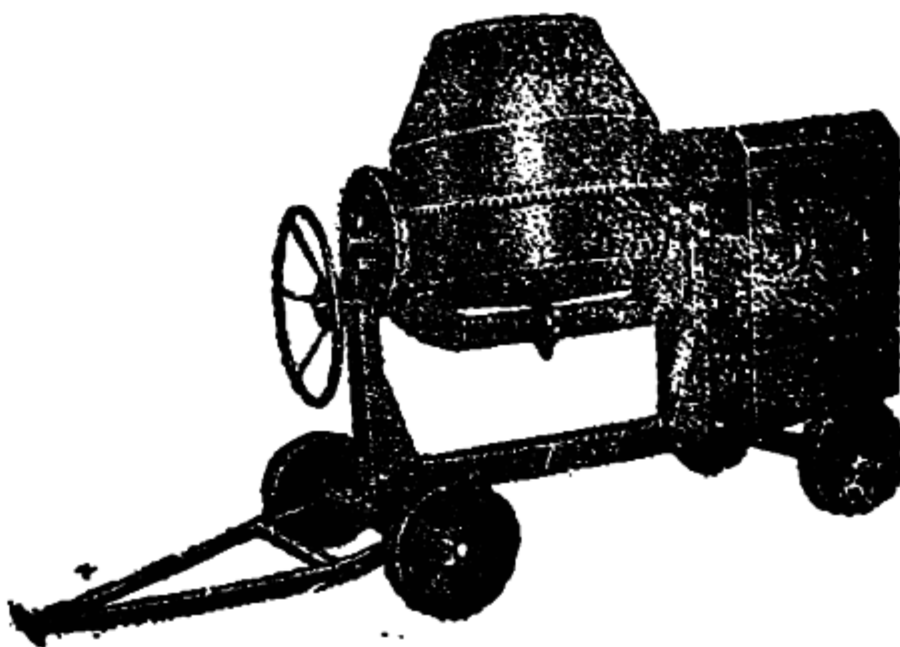
The Leading Name in Construction Machinery

CONCRETE MIXER 10/7 CFT

Manufacturers of

- Concrete Mixers of all Sizes
- Pan Mixers
- Vibrators of all Types
- Tower Hoists
- Hydraulic Press
- Spare Parts of all Makes Concrete Mixers

CONCRETE MIXER 7/5

Phones : Office : 529033
Factory : 501973
Resi. : 505454

BALWANT SINGH & SONS

Office : 4E/1-1 JHANDEWALA EXTN.
NEW DELHI-110055

Factory : A 2/3. MAYA PURI, PHASE II
Opp. C-70 NEW DELHI-110064

ੴ
ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਹਾਇ

: 258411
Phones : Office : 250345
Resi. : 213054

ਟੈਂਟ ਹਾਊਸ ਵਾਲਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਖੁਸ਼ਖਬਰੀ

ਵਧੀਆ, ਦਿਲਕਸ਼ ਵੰਨ ਸੁਵੰਨੇ ਸੁੰਦਰ ਡੀਜ਼ਾਈਨਾਂ ਤੇ ਗਰੰਟੀ ਸ਼ੁਦਾ ਪਕੇ ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਬਣੇ ਟੁਕੜੀਦਾਰ ਪਰਿੰਟ ਸ਼ਾਮਿਆਨੇ, ਕਨਾਤਾਂ, ਲਕੜੀ ਤੇ ਸਟੀਲ ਦੇ ਫਰਨੀਚਰ ਲਈ ਪਧਾਰੋ ਜਾਂ ਲਿਖੋ।

ਨਾਮਧਾਰੀ ਏਜੰਸੀਜ਼

੨/੨੦੬੮ ਚਾਹ ਅੰਦਾਰਾ, ਜੁਬਲੀ ਸਿਨਮਾ ਦੇ ਪਿਛੇ
ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਂਕ ਦਿਲੀ ੧੧੦੦੦੬,

Manufacturers & Suppliers of :

TUKRIDAR PRINTED SHAMIANAS & KANATS

FOR ALL KINDS, IN ATTRACTIVE AND GUARANTEED FAST COLOURS;

WOODEN & STEEL FURNITURE

PLEASE CONTACT

NAMDHARI AGENCIES

2/2068 CHAH ANDARA,

(Behind Jubilee Cinema)

CHANDNI CHOWK, DELHI-110006

ਮਾਸਕ ਵਰਿਆਮ ਅਪਰੈਲ ੧੯੯੨

ਜਿਲਦ ਨੰ: ੭ ਅੰਕ ਨੰ: ੬

ਸੰਪਾਦਕ : ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ

ਮੁਲ ਪ੍ਰਤੀ ਕਾਪੀ : ੧-੫੦ ਰੁਪਿਆ
ਸਾਲਾਨਾ ਚੰਦਾ ਦੇਸ : ੧੫ ਰੁਪਏ
,, ,, ਵਿਦੇਸ਼ : ੪੦ ਰੁਪਏ (ਸਮੁੰਦਰੀ ਡਾਕ ਰਾਹੀਂ)
,, ,, ਵਿਦੇਸ਼ : ੧੫੦ ਰੁਪਏ (ਹਵਾਈ ਡਾਕ ਰਾਹੀਂ)
ਲਾਈਫ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ : ੩੦੦ ਰੁਪਏ ਕੇਵਲ ਦੇਸ ਵਿਚ

ਦਫਤਰ ਦਾ ਪਤਾ :
ਮਾਸਕ ਵਰਿਆਮ,
ਲਾਡੋਵਾਲੀ ਰੋਡ
ਜਲੰਧਰ—੧੪੪੦੦੧,
ਫੋਨ : ੭੨੫੦੪ ਪੀ, ਪੀ

Office Address
Monthly WARIAM
(Punjabi)
Ladowali Road
Jalandhar-144001
Phone : 72504 PP

ਸੰਪਾਦਕ ਵਲੋਂ

ਵਰਿਆਮ ਦਾ ਅਪਰੈਲ ਅੰਕ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੀ ਭੇਜ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਦਰ ਅਸਲ ਇਹ ਸਾਡੇ ਕਿੱਤੇ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਦੋਨੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਚਮੜਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਅੰਤ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਵੀ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਅਤੇ ਵਾਅਦੇ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਸੰਕੋਚ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਜਿਵੇਂ ਕਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਇਹ ਦੇਰੀ ਦਾ ਪਾੜਾ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਦੋਸਤਾਂ ਅਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦਾ ਪੂਰਨ ਸਹਿਯੋਗ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਵਰਿਆਮ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤਕ ਲਗਭਗ ਦਸ ਗੁਣਾਂ ਖਰਚੇ ਹੀ ਵਧ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਤੋਂ ਨਵੀਂ ਔਕੜ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਦਿਲ ਖੋਹਲ ਕੇ ਗਲਾਂ ਕਰਾਂਗੇ ਅਤੇ ਵਰਿਆਮ ਦੀ ਲਾਸਾਣੀ ਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਚਮਕਾਉਣ ਦੀਆਂ ਸਕੀਮਾਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਕਰਾਂਗੇ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਮੀਖਿਆ ਬੋਰਡ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੁਰਸਕਾਰ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ (ਪ੍ਰੋ: ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ ਅਤੇ ਐਸ. ਤਰਸੇਮ) ਸਬੰਧੀ ਲੇਖ ਹੀ ਫਿਲਹਾਲ ਅਸੀਂ ਦੇ ਸਕੇ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਸਮੂਹ ਸਨਮਾਨਤ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵਧਾਈਆਂ ਅਰਪਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ

ਵਰਿਆਮ ਸਕਲਾਂ ਕਾਲਜਾਂ ਲਈ ਪਰਵਾਨ

'ਵਰਿਆਮ' ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਪਤਰ ਨੰਬਰ ੩/੧-੭੭-ਐਡੀਟਰਚ, ਮਿਤੀ ੨-੩-੭੭ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਭਰ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਕਾਲਜਾਂ ਤੇ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੈ।

ਜਮਨਾ

—ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਦੀ

ਰਾਧਾ ਕੇ ਅੰਸੂਅਨ ਮੇਂ
ਜਮਨਾਂ ਡੂਬੀ ਜਾਏ ।

ਮੇਰੀ ਭਰਜਾਈ ਕਿਸੇ ਗੀਤ ਦੀ ਇਹ ਤੁਕ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਉਂਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ । ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਡਾ ਵੀਰ ਟਾਟਾ ਨਗਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਭਰਜਾਈ ਸਾਡੇ ਕੋਲ । ਉਹ ਸਮਝਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਕਾਨ੍ਹ-ਕਨੱਈਆ ਵੀ ਉਹਨੂੰ ਛਡਕੇ ਕਿਸੇ ਮਥੁਰਾ ਨਗਰੀ 'ਚ ਟੁਰ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਚੜ੍ਹਦੀ ਜਵਾਨੀ ਵੇਲੇ ਹਰੇਕ ਕੁੜੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਅ ਪ ਨੂੰ ਰਾਧਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਚਿਤਵਦੀ ਹੈ । ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹਦੇ ਕਾਨ੍ਹ ਦੀ ਮਥੁਰਾ ਭਾਵੇਂ ਉਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਾ ਹੀ ਹੋਵੇ ।

ਕਾਨ੍ਹ-ਕਨੱਈਆ ਵਰ ਲੋੜੀਏ
ਮਾਏ ਮੈਨੂੰ ਕਾਨ੍ਹ......

ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਰਾਧਾ ਦੇ ਹੰਝੂਆਂ ਵਿਚ ਜਮਨਾ ਡੁਬ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰਹਾ ਦੀ ਅਗਨੀ ਨਾਲ ਵਾਲ ਸੜ-ਬਲਕੇ ਜਮਨਾ ਦਾ ਰੰਗ-ਰੂਪ ਜ਼ਰੂਰ ਸਾਂਵਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ । ਸਾਡੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਕਿ ਵਿਰਹਣੀ ਦੇ ਹਉਕਿਆਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰਾਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਹਰ ਸ਼ੈ ਕਾਲਖ ਵਿਚ ਲੁਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਜਮਨਾ ਵਿਚਾਰੀ ਦੀ ਕੀ ਤਾਕਤ ਸੀ ਕਿ ਰਾਧਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਛਡ ਦਿੰਦੀ ।

ਰਾਧਾ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਹਰੇਕ ਕਹਾਣੀ ਜਮਨਾ ਦੇ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਤੇ ਹੀ ਪਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹਦੀ ਹੈ । ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਕਲਾਕਾਰ ਨੇ ਜਮਨਾ ਦਾ ਚਿਤਰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਮਨ ਮੋਹਣੇ ਰੂਪ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਉਹ ਜਮਨਾ ਦੇ ਪਾਣੀਆਂ ਦੀ ਕਾਲੋਂ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਹੀਂ ਭਰ ਸਕਦਾ । ਸਾਡੀਆਂ ਕਥਾ—ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਨੇ, ਜਮਨਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ । ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਵੀ ਜਮਨਾ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਹੀ ਪੁਜ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਜਾਂ ਜਮਨਾ ਹੀ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਗਣ ਲਗ ਪਈ ਸੀ । ਜਮਨਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਚਰਨ-ਛੋਹ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਜੀਉਂਦੀ ਕਿਵੇਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਸੀ ?

ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਕਿ ਜਮਨਾ ਨਦੀ ਕਲਿੰਦ (ਸੂਰਜ) ਪਰਬਤ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚੋਂ ਫੁਟਦੀ ਅਤੇ ਉਹ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਕਿਰਣਾਂ ਦੀ ਛੋਹ ਲਈ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਭੋਇੰ-ਖੰਡ ਵਿਚੀਂ ਪੈਂਡਾ ਮਾਰਕੇ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਦੇ ਤੀਰਥ ਤੇ ਗੰਗਾ ਦਾ ਰੂਪ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਜਮਨਾ ਨਦੀ, ਗੰਗਾ ਦੀ ਬੜੀ ਹੀ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਣ ਸਹਾਇਕਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਜ਼ਮੀਨ ਦੋਜ਼ ਨਦੀ ਸਰਸਵਤੀ ਨਾਲ ਰਲਕੇ ਸੰਗਮ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ।

ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਧੀਮੀ ਚਾਲ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਅਗੇ ਜਾਣਾ ਹੀ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇ । ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਵੀ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਇਕ ਜਾਦੂ ਹੈ । ਪਰ ਮਾਂ ਗੰਗਾ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਣ ਲਈ ਉਹ ਬੇਵਸ ਹੋਕੇ ਅਗੇ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਜਮਨਾ ਦਾ ਉਪਰਲਾ ਰਾਹ ਵਧੇਰੇ ਤੂਫ਼ਾਨੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਿਲਾ-ਵਹਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਟੀਹਰੀ – ਗੜ੍ਹਵਾਲ ਦੇ ਜਮਨੋਤਰੀ ਨਾਂ ਦੇ ਬਰਫੀਲੇ ਤੋਦੇ ਵਿਚੋਂ ਫੁਟਕੇ ਜਦੋਂ ਜਮਨਾ ਮੈਦਾਨ ਤਕ ਪੁਜਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਦਮ-ਖਮ ਵਾਲੀ ਨਦੀ ਟੋਂਸ ਕਾਲਸੀ ਨੇੜੇ ਉਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਕੇ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਗੁਆ ਬਹਿੰਦੀ ਹੈ । ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ੀ ਗੰਗਾ, ਉਮਾ ਅਤੇ ਹਨੂੰਮਾਨ ਗੰਗਾ ਵੀ ਭਾਵੇਂ ਜਮਨਾ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ ਪਰ ਚੰਬਲ, ਹਿੰਡਨ, ਸ਼ਾਰਦਾ, ਕਾਲੀ ਸਿੰਧ, ਬੇਤਵਾ ਅਤੇ ਕੇਨ ਹੀ ਹਕੀ-ਕਤ ਵਿਚ ਇਹਦੀਆਂ ਬਲਵਾਨ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀਆਂ ਹਨ । ਆਪਣੇ ਸੋਮੇ (ਜਮਨੋਤਰੀ) ਤੋਂ ਟੁਰਕੇ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਦੇ

ਸੰਗਮ ਤਕ ਜਮਨਾ ਦਾ ਕੁਲ ਪੈਂਡਾ ੧,੩੭੬ ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ।

ਗੰਗਾ ਤੇ ਜਨਮਾ ਦੇ ਪਾਣੀ ਕਿਥੋਂ-ਕਿਥੋਂ ਟੁਰਦੇ ਨੇ ਤੇ ਫੇਰ ਕਿਥੇ ਜਾਕੇ ਸੰਗਮ ਕਟਦੇ ਨੇ! ਕੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਰੂਹਾਂ ਦਾ ਸੰਗਮ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ?...ਪਰ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਹਉਮੈਂ ਕਿਥੇ ਛੱਡਦੇ ਨੇ...... ਘਰੋਂ ਟੁਰਕੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਪੈਂਡਾ ਕਿਥੇ ਮਾਰਦੇ ਨੇ?...ਪਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜਦੋਂ ਵੀ ਜੰਗਾਂ-ਯੁੱਧਾਂ ਤੋਂ ਵਿਰਕੱਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਜਾਂ ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਵਿਤਾ-ਰਚਨਾ ਦੀ ਰੌਅ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਜਮਨਾ ਨਦੀ ਦੀ ਸਨੇਹ ਭਰੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਜਾ ਵਿਰਾਜਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬਾਵੰਜਾ ਕਵੀ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਤੇ ਜਮਨਾ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਦੀ ਧਰਤੀ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਨਾਲ ਰਸ-ਭਿੰਨੜੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਾਂ ਜਿੰਨੇ ਰੂਪ ਜਮਨਾ ਦੇ ਵੇਖੇ ਨੇ, ਹੋਰ ਕੌਣ ਵੇਖ ਸਕਦਾ ਹੈ?

ਸਾਡੀ ਭਰਜਾਈ ਅਕਸਰ ਦਸਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਜਗਤ ਦੇ ਮਹਾਨ ਉਸਰੱਈਏ ਅਤੇ ਸਭਨਾਂ ਕਲਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵੀਨ ਕਾਰੀਗਰ ਵਿਸ਼ਵ ਕਰਮਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਧੀ ਸੰਜਨਾ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਮਹਾਨ ਤਪੱਸਵੀ ਸੂਰਜ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿਤੀ ਸੀ, ਤੇ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਹਨੇ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖਰਾਦ ਤੇ ਚਾੜ੍ਹਕੇ ਉਹਦਾ ਅਠਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਵੀ ਖਰਾਦ ਸੁਟਿਆ ਸੀ। ਜਮਨਾ ਬਾਰੇ ਕਹਾਣੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੰਜਨਾ ਦੀ ਕੁਖੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸੂਰਜ ਦੀ ਧੀ ਹੈ। ਇਕ ਮਹਾਨ ਪਿਤਾ ਦੀ ਧੀ ਵੀ ਛੋਟੀ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਚੰਚਲਤਾ ਤਾਂ ਸੂਰਜ ਦੇ ਸਰਾਪ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹੈ ਨਾ!

ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਭਰਜਾਈ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ ਕਰਦੇ ਸਾਂ—

'ਤੇ ਭਰਜਾਈ ਜੀ ਜਦੋਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਗੋਪੀਆਂ ਦੇ ਵਸਤਰ ਚੁਕ ਕੇ ਲੁਕ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹ ਜਮਨਾ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ!

'ਗੋਪੀਆਂ ਤਾ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦੀ ਮਾਇਆ ਸੀ'

'ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਦਸੋ ਤਾਂ ਸਹੀ...,

'ਕਰਦੀਆਂ ਕੀ ਹੋਣਗੀਆਂ...ਆਪਣੇ ਸਰੀਰਾਂ, ਨੂੰ ਜਮਨਾ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਲੁਕਾ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ!

'ਪਰ ਜੇ ਕਰ ਜਮਨਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਸਰਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੰਦੀ!'

'ਕਿਵੇਂ ?'

'ਜੇ ਕਰ ਦਿੰਦੀ!'

'ਇਹ ਜਮਨਾ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਨਾਲੇ ਫੇਰ ਭਗਵਾਨ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਥੇ ਮਾਫ ਕਰਦੇ!'

'ਕਿਉਂ ਭਰਜਾਈ ?'

'ਕਿਉਂ ਕੀ ?...ਕੋਈ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੀ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕਦਾ!'

ਫੇਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਸੋਚ ਕੇ ਭਰਜਾਈ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਖਾਰੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤੇ ਅਸੀਂ ਖਾਮੋਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਾਡੀ ਕਲਪਨਾ ਏਨੀਂ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਦੀ ਕਿ ਉਹ ਖੁਦ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰਾਧਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਨਾ ਤੇ ਗੋਕੁਲ ਵੇਖਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਰਿੰਦਾਵਨ ਦੀਆਂ ਕੁੰਜਾਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮਿਆ ਹਾਂ। ਉਂਜ ਮੇਰਾ ਜੀਅ ਬੜਾ ਕਰਦਾ ਕਿ ਜਿਸ ਧਰਤੀ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ, ਬਚਪਨ ਹੰਢਾਇਆ ਤੇ ਰਾਧਿਕਾ ਨਾਲ ਮੁਹੱਬਤ ਕੀਤੀ, ਮੈਂ ਉਸ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਨੰਗੇ ਪੈਰੀਂ ਜਾ ਕੇ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਾਂ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬੀਤਦੀ ਜ਼ਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਤੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਮੇਰੀ ਇਹ ਦਿਲੀ ਇੱਛਾ ਕਦੋਂ ਪੂਰੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸਾਂ, ਉਦੋਂ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਉਦਾਸੀ ਦੇ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਜਮਨਾ ਉਪਰ ਬਣੇ ਪੁਲ ਤੇ ਜਾ ਖਲੋਂਦਾ ਸਾਂ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਸਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਗੱਡੀ ਦਾ ਇਹ ਪੁਲ ੧੯੩੪ ਵਿਚ ਬਣਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਖੁਦ ਵੀ ਉਸ ਪੁਲ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੇਰਾ ਜਨਮ ਵੀ ੧੯੩੪ ਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਜਮਨਾ ਦੇ ਪਾਣੀਆਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਵਿਚ ਕਿਹੜੀ ਉਦਾਸੀ ਭਰ ਦਿਤੀ ਹੈ।

ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਦੁਖ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਵਾਲੇ ਜਮਨਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ, ਤੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਆਪਣੇ ਗੰਦ ਮੰਦ ਨਾਲ ਉਹਦੇ ਰਾਹਵਾਂ ਨੂੰ ਔਕੜਾਂ ਭਰਿਆ ਬਣਾਈ ਜਾ ਰਹੇ ਨੇ। ਕਈ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਮੁਰਦੇ ਵੀ, ਅੱਧ ਕੱਚੇ—ਅੱਧ ਪੱਕੇ ਕਰਕੇ ਜਮਨਾ ਵਿਚ ਹੀ ਰੋੜ੍ਹ ਦਿੰਦੇ ਨੇ। ਕੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੋਚੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਬੇਹੂਦਗੀ ਕਾਰਣ ਜਮਨਾ ਤੇ ਕੀ ਬੀਤ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ ?...ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਮਨਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ!

ਮਥੁਰਾ ਤੇ ਵਰਿੰਦਾਵਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੀ ਵਸਿਆ

ਹੋਇਆ ਹੈ ਸੂਰਜ ਦਾ ਤੀਰਥ, ਜਿਥੇ ਇੰਦਰ ਤੇ ਹੋਰ ਦੇਵਤੇ ਤ੍ਰਿਕਾਲ ਸੰਧਿਆ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਲਵਣ ਰਾਖਸ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਤਰੂਘਨ ਨੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੀ ਮਾਰ ਕੇ ਮਧੁਪੁਰੀ ਵਸਾਈ ਸੀ। ਬਾਲਕ ਧਰੂਵ ਨੇ ਵੀ ਇਥੇ ਹੀ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਕੇ ਵਿਸ਼ਣੂ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਵਰਦਾਨ ਦੇਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ਣੂ ਜੀ ਖੁਦ ਚਲ ਕੇ ਆਏ ਸਨ। ਫੇਰ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦੀ ਮਹਿਮਾ...

ਜਮਨਾ ਨਾਲ ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਚੰਚਲ ਤੇ ਚੋਹਲ ਭਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹੀ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨੇ ਪਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਵੇਂ, ਜਮਨਾ ਮੇਰੀ ਉਦਾਸੀ ਦੇ ਪਲਾਂ ਦੀ ਹੀ ਸਾਥਣ ਹੈ। ਮੈਂ ਪੁਲ ਉਪਰ ਖਲੋ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਜਮਨਾ ਦੇ ਪਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਵਰਿੰਦਾਵਨ ਵਲ ਥਿਰਕਦੇ ਜਾਂਦੇ ਨੂੰ ਵੇਖੀ ਜਾਂਦਾ। ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਂ ਏਨਾ ਭਾਵੁਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਜੀ ਕਰਦਾ, ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਜਮਨਾ ਦੀ ਹਿੱਕ ਨਾਲ ਲਗ ਕੇ ਗੋਕੁਲ-ਵਰਿੰਦਾਵਨ ਪੁਜ ਜਾਵਾਂ। ਬਸ ਇਕ ਝੱਲੀ ਖਾਹਿਸ਼।

ਮੈਨੂੰ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦਾ :

ਜੋ ਸੁਖ ਸੂਰ ਅਮਰ ਮੁਨੀ ਦੁਰਲਭ
ਜੋ ਜਸੁਮਤੀ ਨਿਤ ਪਾਵੇ।

ਅਤੇ ਮੈਂ ਹੋਰ ਵੀ ਉਦਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ—ਅਸੀਂ ਕਿਉਂ ਇਸ ਸੁਖ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਹਾਂ ?

ਫੇਰ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਾ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦੇ ਵਿਰਾਟ ਜੀਵਨ ਰੂਪ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਉਦਾਸ ਹੋਣਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸਿਖਾਇਆ। ਪਰ ਉਹ ਖੁਦ ਵੀ ਤਾਂ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਗੋਪੀਆਂ ਤੋਂ ਬਗੈਰ! ਰਾਧਿਕਾ ਤੋਂ ਵਿਛੜ ਕੇ...ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਹਵਾਂ ਤੋਂ ਅਲਗ ਹੋ ਕੇ। ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੀ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਅਲਗ ਹੋ ਕੇ ਕਿਵੇਂ ਜੀਊ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਬੰਦਾ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਖੁਦ ਨੂੰ ਵਿਸਰ ਕੇ ਵੀ ਹਸਦਾ ਹੈ, ਕਹਿਕਹੇ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਟਿੱਚ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।

ਕਈ ਵਾਰ ਸੂਰਜ ਦੀ ਇਹ ਧੀ ਜਮਨਾ ਇਕ ਅਥਰੀ ਕੁੜੀ ਵਾਂਗ ਕੁਰਾਹੇ ਪੈਣ ਦਾ ਵੀ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਵੱਡੇ ਘਰ ਦੀ ਧੀ ਹੈ ਨਾ! ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਮਰਿਯਾਦਾ ਬੱਧ ਸਾਊਪੁਣਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡ ਸਕਦੀ। ਛੱਡੇ ਵੀ ਕਿਵੇਂ ? ਕੋਈ ਵੀ ਧੀ-ਪੁਤਰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਲੋਕ ਉਸ ਦੇ ਅਥਰੇਪਨ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਕੋਸਣ!

ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ, ਇਕ ਵਾਰ ਬਲਰਾਮ ਨੇ ਮਦਹੋਸ਼ੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਅਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਜਮਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਬੁਲਾਇਆ ਪਰ ਇਸ ਵੱਡੇ ਘਰ ਦੀ ਧੀ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਅਣਡਿੱਠ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਉਹਨੇ ਰੋਹ 'ਚ ਆ ਕੇ ਆਪਣਾ ਹਲ਼ ਚੁਕਿਆ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਖਿਚ ਲਿਆ। ਫੇਰ ਤਾਂ ਉਹ ਜਿਧਰ ਵੀ ਗਿਆ, ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੀ ਲਈ ਗਿਆ। ਜਮਨਾ ਨੇ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਮਾਫੀਆਂ ਵੀ ਮੰਗੀਆਂ ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਤਾਂ ਪੂਰਾ ਜੱਟ ਸੀ, ਅੱਜ ਤਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆਂ। ਆਪਣੀ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਜਮਨਾ ਦੇ ਪਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਮੋੜਾ ਦੇਈਂ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ!

ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਜਮਨਾ ਦਾ ਪਾਣੀ ਬਹੁਤ ਭਿਆਨਕ ਤੇ ਕਾਲਾਸ਼ਾਹ ਰੂਪ ਵਟਾ ਕੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵੀ ਉਹਦੇ ਰੰਗ ਨੂੰ ਚਮਕਾ ਨਹੀਂ ਸਕੀ। ਪਰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਸੂਰਜ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਜਮਨਾ ਵਿਚ ਇਕ ਥਿਰਕਣ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਉਹ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਵਾਂਗ ਫੈਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਮਨਾ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਪਸ਼ ਜਿਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਹੋਵੇ ਕਿ ਲੰਕਾ ਨੂੰ ਸਾੜਨ ਮਗਰੋਂ ਜਦੋਂ ਹਨੂਮਾਨ ਨੇ ਬਾਂਦਰ ਪੂਛ ਨਾਂ ਦੇ ਪਹਾੜ ਕੋਲ ਪੁਜ ਕੇ, ਪਹਾੜੀ ਸੋਮੇ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਪੂਛ ਦੀ ਅਗਨੀ ਬੁਝਾਈ ਤਾਂ ਉਸ ਅਗਨੀ ਨਾਲ ਸੋਮੇ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਰੰਗ ਹੀ ਕਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਪਸ਼ ਜਿਹੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਭਰ ਗਿਆ। ਜੋ ਕਿ ਹੁਣ ਤਕ ਵੀ ਜਮਨਾ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਹੈ!

ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਸਾਡੀ ਭਰਜਾਈ ਨੂੰ ਬੜੀ ਪਿਆਰੀ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ—

ਜਮਨਾ ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਦੀ ਮੁਹੱਬਤ ਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਆਪਣੇ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਤੇ ਵਸਣ ਵਾਲੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਚੀ ਸੁਚੀ ਮੁਹੱਬਤ ਦੀ ਵੀ ਗਵਾਹ ਹੈ। ਕੀ ਅੱਜ ਤਕ ਵੀ ਉਹਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦੀ ਬੰਸਰੀ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ?... ਜੇਕਰ ਉਸ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਦੋ ਚਾਰ ਸੁਰ-ਲਹਿਰਾਂ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਦੇਵੇ! ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਇਕਸੁਰਤਾ ਹੀ ਭੁਲਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਮਨਾ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਸਦੀਵੀ ਮੋਹ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਤਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਘਟੋ ਘਟ ਸੁਰਤਾਲ ਵਿਚ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ।

ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਵੀ ਜਮਨਾ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਰਸਖਾਨ ਕਵੀ ਦੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਰਸਖਾਨ ਕਿਹੜਾ ਮੇਰਾ ਚਾਚੇ ਦਾ

ਪੁਤਰ-ਭਰਾ ਸੀ। ਫੇਰ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਕੀ ਚਾਚੇ ਦੇ ਪੁਤਰ ਹੀ ਭਰਾ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ?

ਇਹ ਦਿਲ ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਮੁਹੱਬਤ ਭਰੇ ਦਿਲ ਦੀ ਧੜਕਣ ਸੁਣਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਹੀ ਰੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਸਖਾਨ ਕੋਲ ਵੀ ਇਕ ਮੁਹੱਬਤ ਭਰਿਆ, ਧੜਕਦਾ ਦਿਲ ਸੀ, ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਹਤਮੰਦ। ਸ਼ਗੁਫਤਾ ਭਾਵਾਂ ਵਾਲਾ ! ਸਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਹੁਣ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਕਿਥੇ ਰਹੇ ਨੇ। ਅਸੀਂ ਤੇ ਬਸ ਹਰ ਵੇਲੇ ਨਫਰਤ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੜ-ਬਲ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਹਰ ਪਲ ਤਿੜਕਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਚਿਹਰੇ ਵੀ ਸਹੀ ਰੂਪ 'ਚ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਪਰ ਰਸਖਾਨ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਰ ਸੀ !

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਰਸਖਾਨ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਵਰਿੰਦਾਵਨ ਦੀਆਂ ਕੁੰਜਾਂ ਵਿਚ, ਮਸਤੀ ਦੀ ਹਾਲਤ 'ਚ ਹੀ ਵੇਖਿਆ। ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਅਤੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਤੇ ਬੰਸਰੀ ਦੀਆਂ ਸੁਰੀਲੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਸਨ। ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਕਿ ਸੁੰਦਰਤਾ ਗੋਰੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸੋਹਣੇ ਰੰਗ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਸਖਾਨ ਨੂੰ ਸਾਂਵਲੇ ਕਾਨ੍ਹ-ਕਨ੍ਹਈਆ ਵਿਚ ਕਿਹੜਾ ਹੁਸਨ ਨਜ਼ਰ ਆਇਆ ਸੀ ? ਕੀ ਹੁਸਨ ਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਅੱਖ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਤੇ ਸੋਹਣੀਆਂ ਸੁੰਨਖੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਅਕਲ ਤੇ ਵੀ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਜੋ ਕਿ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤਕ ਕਾਨ੍ਹ-ਕਨ੍ਹਈਆ ਵਰਗਾ ਵਰ ਹੀ ਲੋਚਦੀਆਂ ਨੇ।

ਇਹ ਕੁੜੀਆਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਦੱਸਦੀਆਂ ਤਾਂ ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਕੋਲੋਂ ਹੀ ਇਸ ਰਹਿਮ ਬਾਰੇ ਪੁਛਾਂ ! ਪਰ ਕਿਵੇਂ ?

ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਜਮਨਾ ਕੋਲੋਂ ਹੀ ਸਾਰੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਂਗਾ। ਭਰਜਾਈ ਤਾਂ ਹਰ ਵਾਰ ਕਾਨ੍ਹ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਭਾਵੁਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ !

ਰਾਮ ਲੀਲਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਦੇ ਯੁਧ ਤਕ ਕਾਨ੍ਹ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਬਹੁਰੰਗੀ ਤੇ ਬਹੁਪੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਗੁਜ਼ਾਰੀ, ਕੀ ਯੋਗੀਰਾਜ ਦੀ ਇਸ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਵਿਰਾਟ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖ ਸਕਦਾ ?

ਸਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਤਾਂ ਇਹ ਜਮਨਾ ਹੀ ਖੁਸ਼ ਕਿਸਮਤ ਹੈ। ਘਟੋ ਘਟ ਇਹਨੇ ਯੋਗੀਰਾਜ ਕੋਲੋਂ ਇਕਰਸ ਜੀਵਨ ਦੀ ਮਰਿਯਾਦਾ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਲੋਕ ਜਮਨਾ ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਰਹਿ ਕੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕਰਦੇ ਆਏ ਨੇ, ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਆਏ ਨੇ, ਪਲ-ਪਲ ਦੀ ਸੋਚ ਵਿਚ ਜੀਉਂਦੇ ਤੇ ਮਰਦੇ, ਮਰਦੇ ਤੇ ਜੀਉਂਦੇ ਆਏ ਨੇ। ਸਾਡੇ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸੱਚੀ ਗਵਾਹ ਕੇਵਲ ਇਹ ਜਮਨਾ ਹੀ ਹੈ। ਪਰ,

ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸੱਚੀ ਗਵਾਹ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ, ਜਮਨਾ ਇਕ ਥਿਰਕਦੀ ਨਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਕ ਦਰਦੀਲਾ ਮੁਹੱਬਤ ਭਰਿਆ ਹਸਾਸ ਨਗਮਾ ਵੀ ਹੈ।

ਮਨਾਲੀ ਕਰਮਾਂ ਵਾਲੀ

—ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ

ਭਾਵੇਂ ਮਨਾਲੀ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਯਾਤਰੂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਾਲ ਕੀਲ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸੋਹਣੇ ਸੋਹਣੇ ਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਵਿਛੜ ਕੇ ਆਖਰ ਵਾਪਸ ਘਰ ਨੂੰ ਆਉਣਾ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਹੁਸੀਨ ਤਰੀਂ ਨਜ਼ਾਰੇ ਮਾਣ ਲਵੋ ਅੰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕੁਲੀ ਦੇ ਸਵਰਗ ਵਿਚ ਹੀ ਸਭ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਸਾਡਾ ਮਨਾਲੀ ਤੋਂ ਵਾਪਸੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੁਆਦਾਂ ਅਤੇ ਬੇ-ਸੁਆਦੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਿਆ। ਹਾਲਾਤ, ਸਾਥ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਸਫਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਛੱਡਦਾ ਹੈ। ਵਾਪਸ ਸਫਰ ਤੇ ਤੁਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਥੋਹੜਾ ਮਨਾਲੀ ਰੁਕਦੇ ਹਾਂ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਫਤਾ ਭਰ ਸਾਡੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਧਨਵਾਦ ਕਰਨਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਮੰਡੀ ਦੀ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸੰਗਤ ਵਲੋਂ ਜਥੇਦਾਰ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾ ਦੀ ਧਰਮਪਤਨੀ ਬੀਬੀ ਜਸਵੰਤ ਕੌਰ ਏਨੇ ਦਿਨ ਉਥੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਪਰਬੰਧ ਦੀ ਦੇਖ ਰੇਖ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਆਏ ਗਏ ਦੇ ਡੇਰੇ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜਿਸ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇ ਜਥੇਦਾਰ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪੂਰੀ ਕਰਦੇ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਲੜਕਾ ਸ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸਾਰੇ ਦਿਨ ਉਥੇ ਰਿਹਾ, ਛੋਟਾ ਲੜਕਾ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਬੀਬੀ ਦਰਸ਼ਨ ਕੌਰ ਅਤੇ ਬੀਬੀ ਹਰਭਜਨ ਕੌਰ ਲੰਗਰ ਪਕਾਉਣ ਅਤੇ ਲੰਗਰ ਛਕਾਉਣ ਵਿਚ ਹਰ ਸਮੇਂ ਰੁਝੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਅਤੇ ਵੰਨ ਸੁਵੰਨੇ ਗਰਮ ਭੋਜਨ ਹਰ ਯਾਤਰੂ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਕੋਠੀ ਦਾ ਰਖਵਾਲਾ ਜੈ ਸਿੰਘ ਵੀ ਤਗੜਾ ਕਰਿੰਦਾ ਸੀ।

ਸਾਡੀ ਵਾਪਸੀ ੧੩ ਸਤੰਬਰ ੧੯੯੨ ਨੂੰ ਹੋਣੀ ਸੀ ਪਰ ਮੈਂ ਭੁੰਤਰ ਵਿਖੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਉਥੇ ਸ: ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ ਹਮਰਾਹੀ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਣਾ ਸੀ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਮੈਂ ਵਾਪਸੀ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬਣਾਇਆ ਕਿ ੧੨ ਨੂੰ ਭੁੰਤਰ ਆਇਆ ਜਾਵੇ ਉਥੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮੰਡੀ ਆਇਆ ਜਾਵੇ। ਮੰਡੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ੧੩ ਸਤੰਬਰ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਮੰਗ ਲਿਆ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਹੀ ਵਾਪਸੀ ਦਾ ਸ਼ਨਿਚਰ ਨੂੰ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੇਰੀ ਦੌੜ ਸੀ ਕਿ ਭੁੰਤਰ ਤੋਂ ਕੰਮ ਮੁਕਾ ਕੇ ਮੰਡੀ ਸਮਾਗਮ ਤੇ ਵੀ ਪੁਜਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਸਮਾਗਮ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਸੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਕਰਨਾ ਰੱਬ ਦਾ, ਕਾਰ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਬੇਕਾਰ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ। ਮੈਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਨਿਜੀ ਸਕਤਰ ਸੰਤ ਤਰਸੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਲੋਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕਵੀ ਜੀ ਤੇ ਪੰਡਤ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਾਰ ਵਿਚ ਭੁੰਤਰ ਜਾਵੋਗੇ ਅਤੇ ਅਗੋਂ ਮਨੀਕਰਨ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਗਰਮ ਪਾਣੀਆਂ ਦੇ ਚਸ਼ਮੇ ਵੇਖੋਗੇ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਵੀ ਉਥੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਐਨ ਮੌਕੇ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਵੱਸ ਕਾਰ ਵਿਚੋਂ ਮੇਰਾ ਨੰਬਰ ਕਟਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜੀਪ ਵੈਗਨ ਵਿਚ ਲਗ ਗਿਆ। ਬਾਕੀ ਸਭ ਸੰਗਤਾਂ ਕੁਝ ਤਾਂ ਬਸਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮੰਡੀ ਨੂੰ ਚਲੀਆ ਗਈਆਂ ਕੁਝ ਕਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਵੀ ਚਲੇ ਗਏ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਜਿਉਂ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲਗੇ ਵੈਗਨ ਦੀ, ਸਾਮਾਨ ਵੀ ਹੋਟਲ ਦੇ ਬਾਹਰ ਰੱਖ ਲਿਆ। ਪਰ ਦੁਪਹਿਰੋਂ ਬਾਅਦ ਜੀਪ ਆਈ ਸਵਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਨ ਨਾਲ ਤੂਸੀ ਹੋਈ।

ਕਦੀ ਤੇਲ ਪੁਆ ਕਦੀ ਚੈਕਿੰਗ ਕਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਸਮਾਂ ਵੀ ਲੰਘਿਆ ਅਤੇ ਗੱਡੀ ਵਿਚਲੀ ਭੀੜ ਕਾਰਨ ਇਹ ਦੇਰੀ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਡੀ ਜਾਪਣ ਲੱਗੀ।

ਮਨਾਲੀ ਕੁਲੂ ਸੜਕ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਵੇਖਣ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਜਾਂਦਿਆਂ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਲੰਘੇ ਸਾਂ ਹੁਣ ਇਕ ਪਾਸੇ ਦਰਿਆ ਬਿਆਸ ਦੀ ਸੰਗੀਤ ਮਈ ਚਾਲ ਅਤੇ ਰੰਗੀਨ ਨਜ਼ਾਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਪਹਾੜਾਂ ਅਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਹੁਸੀਨ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚੋਂ ਜਾ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਬਾਹਰ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਮਹਾਨ ਸੁੰਦਰਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਗੱਡੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਸੀਂ ਇਵੇਂ ਫਿਟ ਹੋਏ ਸਾਂ ਜਿਵੇਂ ਬੋਲਟ ਨਟ ਕਸੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੁੜ ਕੇ ਵੀ ਵੇਖ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਸਕਦੇ ਤੇ ਫੇਰ ਕਦੇ ਟਰੰਕ ਖਿਸਕ ਆਵੇ ਕਦੀ ਹੋਰ ਸਮਾਨ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ

ਮਾਸਟਰ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਲਟੀਆਂ ਆਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਗੱਡੀ ਰੋਕੀ ਗਈ। ਕਾਫੀ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਚਲੇ। ਭੁੰਤਰ ਪੁਜ ਕੇ ਸ: ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ ਹਮਰਾਹੀ ਛੇਤੀ ਹੀ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਖਲੋਤੇ ਮਿਲ ਪਏ। ਬਾਕੀ ਸਵਾਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਕਿ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਜਾਇਆ ਜਾਵੇ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਨਾ ਛੱਡਿਆ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਗਏ। ਪਰ ਇਥੇ ਵੀ ਮੁਗ਼ਾਲਤੇ ਕਾਰਨ ਹੋਰ ਦੇਰੀ ਲੱਗ ਗਈ।" ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇਰੀ ਨਾਲ ਮਨੀਕਰਣ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਸੁਆਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਇਕ ਗਲ ਆਕਰ-ਸ਼ਨ ਵਾਲੀ ਸੀ ਕਿ ਉਥੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੀ ਵੀ ਉਡੀਕ ਸੀ। ਭੁੰਤਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਵਾਰੀਆਂ ਲਹਿ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਮਨੀ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਬੈਠਣ ਲਈ ਕੁਝ ਸੌਖ ਹੋ ਗਿਆ।

ਭੁੰਤਰ ਵਿਖੇ ਦਰਿਆ ਬਿਆਸ ਅਤੇ ਪਾਰਬਤੀ ਦਾ ਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦਰਿਆ ਬਿਆਸ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਅਗੋਂ ਪਾਰਬਤੀ ਨਦੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮਨੀ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ੩੨ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦਾ ਸਫਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਲੌਡੇ ਵੇਲੇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਸ਼ਾਹੀ ਸੜਕ ਤੋਂ ਹੱਟ ਕੇ ਦੂਸਰੀ ਸੜਕ ਵੜੀ ਸੀ। ਪਰਬਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਘੁਮ ਘੁਮਈਆਂ ਅਤੇ ਚੱਕਰਦਾਰ ਸਫ਼ਰ ਸੀ। ਥਲੇ ਡੂੰਘੀ ਪਾਰਬਤੀ ਨਦੀ ਸੀ। ਏਡੇ ਨਜ਼ਾਰੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਸੀਂ ਬੁੱਝੇ ਬੁੱਝੇ ਹੀ ਜਾ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਸਿਆ (ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਆਗ੍ਰਿਹ ਵੀ ਕੀਤਾ) ਕਿ ਸਕੂਟਰ ਉਤੇ ਸਵੇਰੇ ਜਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਰਸਤਾ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਜਲਵੇਦਾਰ ਨਜ਼ਾਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ...। ਗੱਡੀ ਦਾ ਡਰਾਈਵਰ ਨਰੈਣ ਦਾਸ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਆਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਉਹ ਸਫਰ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਘਬਰਾ ਵੀ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਖੁਲੇ ਡੁਲੇ ਸੁਭਾ ਦੇ ਉਲਟ ਚਿੜਚਿੜਾ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਮਾਂ ਵੀ ਲਉਡੇ ਵੇਲੇ ਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਮਨੀ ਕਰਣ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸੁਣਿਆ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾ ਕੇ ਹੀ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਭੁੰਤਰ ਤੋਂ ੧੯ ਕਿਲੋ-ਮੀਟਰ ਤੇ ਜਰੀ ਦਾ ਸਥਾਨ ਹੈ ਇਸ ਤੋਂ ਅਗੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਜਾਂਦਿਆਂ ਪਾਰਬਤੀ ਤੋਂ ਪਾਰ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਇਕ ਪਹਾੜੀ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਕੇ ਕਿਹਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰਤਾ ਸੁਣਾਈ।

"ਸਾਹਮਣੇ ਪਹਾੜੀ ਤੋਂ ਪਾਰ ਮਲਾਣਾ ਨਾਮ ਦਾਂ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਥੇ ਦੋ ਪਿੰਡ ਹਨ। ਦੋ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜ ਛੇ ਸੌ ਘਰ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਰਵਾਜ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਕੀ ਦੇਸ਼ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਂਝ ਰੇਡੀਓ ਜਾਂ ਟੇਪ ਰੀਕਾਰਡ ਲੈਣ ਲਈ ਭੁੰਤਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਚਮ ਦੀਆਂ ਜੁਤੀਆਂ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੇ। ਮੁੰਜਰੀ ਦੀਆਂ ਜੁਤੀਆਂ ਬਣਾ ਕੇ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਕੱਟੜ ਹਨ। ਇਹ ਵੋਟ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੇ। ਆਪਣਾ ਮੁਖੀਆ ਆਪ ਚੁਣਦੇ ਹਨ ਜੋ ਮੰਦਰ ਦਾ ਪੁਜਾਰੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰ ਲਈ ਤਾਂ ਉਹ ਵਾਪਸ ਪਿੰਡ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਬਰਾਦਰੀ ਚੋਂ ਖਾਰਜ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਖੀਏ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਹੈ। ਪਿਛੇ ਜਿਹੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਥੇ ਪਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ ਬਣਾਇਆ। ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਇਕ ਵੀ ਬੱਚਾ ਸਕੂਲੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦਿਤਾ। ਧੂਣੀ ਧੁਖਾਓ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਅਰਦਾਸ ਬੇਨਤੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਕੁਝ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਾਲੇ, ਕੁਝ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਕੁਲੂ ਅਤੇ ਲੋਕ ਸੰਪਰਕ ਅਫਸਰ ਇਥੇ ਗਏ। ਇਸ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਲਾਗੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਇਕ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾ ਆਇਆ। ਅੰਤ ਉਹਨਾ ਧੂਨਾ ਧੁਖਾਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਲਾਗੇ ਆਏ ਪਰ ਗਲ ਕੋਈ ਨਾ ਮੰਨੀ...। ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਗਲ ਸੋਨਾ ਚਾਂਦੀ ਪਿਆ ਹੈ ਹੋਰ ਆਦਮੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅੱਖਾਂ ਬੰਨ ਕੇ ਲਿਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮਾਸ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੇ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰਾਜਪੂਤ ਆਖਦੇ ਹਨ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਦੋਂ ਦੇ ਇਥੇ ਆਣ ਕੇ ਕਿਤੋਂ ਵਸੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਪੁਰਾਣੀ ਸਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰਖਣ ਲਈ ਜਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।"

ਸੜਕ ਤੇ ਸਫਰ ਕਰਦਿਆਂ ਬਦੇਸ਼ੀ ਹਿੱਪੀ ਜੋੜੇ ਆਮ ਫਿਰਦੇ ਵੇਖੇ ਗਏ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਹਿੱਪੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਮਨੀਕਰਨ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਤੋਂ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਇਕ ਦੋ ਟਰੱਕ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਮਿਲੇ। ਕਿਹਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੋਂ ਇਥੇ ਸੰਗਤਾਂ ਬੱਸਾਂ ਟਰਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਤੋਂ ਥੋੜੀ ਦੂਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਰ ਸੰਗਤ ਕਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਿਲ ਪਏ। ਉਹ ਕਾਫੀ ਉਡੀਕ ਕੇ ਵੀ ਆਏ ਸਨ। ਸਾਡਾ ਦੇਰ ਨਾਲ ਪੁਜਣਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਆਖਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਮਣੀਕਰਨ ਦਿਸ ਪਿਆ ਇਥੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਮੋਟਰ ਖਲਿਆਰ ਦਿਤੀ। ਇਹ ਥਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਜਾਣਿਆ ਪਛਾਣਿਆ ਦਿਸਿਆ। ਜਦੋਂ ਕਿਹਰ ਸਿੰਘ ਹਮਰਾਹੀ ਨਾਲ ਗਲ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦਸਿਆ ਕਿ ਆਹ ਜਗਾਹ ਹੈ ਜਿਥੋਂ ਸਾਰਾ ਦਰਿਆ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਮੋਰੀ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਕਵੀ ਜੀ ਨੇ ਖਿੱਚੀ ਸੀ ਅਤੇ ਵਰਿਆਮ ਦੇ ਇਕ ਟਾਈਟਲ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਯਾਦ ਆਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਜਗਾਹ ਨਾਲ ਐਨੀ ਪਛਾਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਲਭ ਪਿਆ।

ਇਸ ਥਾਂ ਤੇ ਡੈਮ ਬਣੇਗਾ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਹੇਠ ਪਾਰਬਤੀ ਨਦੀ ਤੇ ਪੁਲਕਾ, ਮਨੀਕਰਨ, ਗੱਡਸਾ ਅਤੇ ਸੋਜ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਪਾਵਰ ਹਾਊਸ ਬਣਾ ਕੇ ਬਿਜਲੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਦੇ ਸੂਬਿਆਂ ਪੰਜਾਬ ਹਰਿਆਣਾ ਆਦਿ ਦਾ ਵੀ ਕੁਝ ਹਿਸਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਅਗੇ ਚਲਦਿਆਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਇਕ ਫੋਲਾਦੀ ਰੱਸਿਆ ਦੇ ਝੂਲਦੇ ਪੁਲ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਅਸੀਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਮੁਖ ਦੁਆਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ।

ਮਨੀਕਰਨ ਵਿਖੇ ਕਦੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਵੀ ਆਏ ਸਨ। ਇਥੇ ਸੰਤ ਹਰੀ ਨਰਾਇਣ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਵੱਧੀਆ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਉਸਾਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਥਾਂ ਤੇ ਉਬਲਦੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਚਸ਼ਮੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਦਾਲ ਚੌਲਾਂ ਦੀਆਂ ਪੋਟਲੀਆਂ ਬੰਨ ਕੇ ਅਤੇ ਘੜਿਆਂ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਉਬਲਦੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਚੁਬਚਿਆਂ ਵਿਚ ਰਖੀਆਂ ਹਨ। ਪਾਣੀ ਦੀ ਗਰਮੀ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਪਰਸ਼ਾਦੇ ਵੀ ਪੱਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਲੰਗਰ ਇਥੇ ਹੀ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਦਾ ਤਾਲਾਬ ਹੈ। ਇਹ ਉਪਰੋਂ ਵੀ ਛਤਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵਾਕਫਕਾਰਾਂ ਨੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਇਹ ਉਪਰੋਂ ਖੁਲ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਨਜ਼ਾਰਾ ਹੋਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਹੁਣ ਜ਼ਰਾ ਹੁੰਮਸ ਜਿਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਡਰਾਈਵਰ ਨੇ ਫੱਟਾ ਫੱਟ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਥੇ ਹੀ ਭਾਫ ਕਮਰੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ ਜਿਥੇ ਬੈਠ ਕੇ ਰੋਗੀਆਂ ਦੇ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਫ ਇਸ਼ਨਾਨ ਸਹਿਤ ਲਈ ਬਹੁਤ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਕੀਤੀ। ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰੀ ਕਈ ਕਮਰੇ ਸਨ। ਮੁਖ ਸਥਾਨ ਹਾਲ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਸਾਫ ਥਾਂ ਸੀ। ਸਫੈਦ ਚਿਟੀਆਂ ਚਾਦਰਾਂ ਵਿਛੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸਭ ਗੁਰੂ ਪੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਜੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ,ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵੀ ਲਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ; ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵੀ ਸਨ। ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਅਤੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਵੀ।

ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦਾ ਸਲੋਕ ਯਾਦ ਆ ਗਿਆ "ਜੇਤੇ ਔਰਤ ਮਰਦਾ ਸਾਜੇ ਇਹ ਸਭ ਰੂਪ ਤੁਮਾਰੇ। ਕਬੀਰ ਪੂੰਗਰਾ ਰਾਮ ਅਲਹੁ ਕਾ ਸਭ ਗੁਰ ਪੀਰ ਹਮਾਰੇ।"

ਸੰਤ ਹਰੀ ਨਰਾਇਣ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਬਹੁਤ ਖੁਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ। ਸੇਵਾ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ ਸਭ ਧਰਮਾਂ ਭੇਖਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬਿਸਤਰਿਆਂ, ਭਾਂਡਿਆਂ, ਕਪੜਿਆਂ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਹੈ। ੪੦-੫੦ ਸੇਵਾਦਾਰ ਹਰ ਸਮੇਂ ਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਲੰਗਰ ਵਿਚੋਂ ਜਲ ਛੱਕਿਆ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਅਜੇ ਤੱਕ ਸਾਨੂੰ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਏ। ਉਹ ਤਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਪਾਰ ਜਿਧਰੋਂ ਅਸੀਂ ਆਏ ਸਾਂ ਉਧਰ ਸਨ। ਜੇ ਕੋਈ ਵਾਕਿਫਕਾਰ ਨਾਲ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਣਾ। ਉਹ ਇਕਲੇ ਹੀ ਹੱਥ ਵਿਚ ਤੇਸੀ ਕਾਂਢੀ ਫੜ ਕੇ ਇਟਾਂ ਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਤੇੜ ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹੀ ਧੋਤੀ, ਸਰੀਰ ਤੇ ਆਮ ਬਸਤਰ,ਸਿਰ ਤੇ ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਪਟਕਾ; ਖੁਲ੍ਹਾ ਦਾਹੜਾ ਭਰਵਾਂ ਸਰੀਰ. ਸੇਵਾ ਕਰ ਕਰ ਕੇ ਚਿਹਰਾ ਤੇ ਕਪੜੇ ਗਰਦੋ ਮਿਟੀ ਨਾਲ ਲਿਬੜੇ ਹੋਏ। ਨਿਰਮਾਨਤਾ ਦੀ ਸਾਕਾਰ ਮੂਰਤ। ਗਲ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਵਾਕਫੀਅਤ ਭਰਪੂਰ ਉਤਮ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ। ਮਸਤਕ ਤੇ ਇਕ ਰੂਹਾਨੀ ਚਮਕ। ਆਪ ਨੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਇਕ ਝੀਲ ਅਤੇ ਇਕ ਗਊਸ਼ਾਲਾ ਬਣਵਾ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਆਪ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਆਮਦ ਬਾਰੇ ਵੀ ਦਸਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਸੁਭਾਓ ਦਾ ਵੀ ਭਰਪੂਰ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ।

ਸ਼ਾਮ ਦਾ ਸ਼ਾਂਤ ਵਾਤਾਵਰਨ, ਪਾਰਬਤੀ ਦਰਿਆ ਦਾ ਕਿਨਾਰਾ, ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਣਾਮਈ ਆਗ੍ਰਹਿ। ਸੇਵਕਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਨ ਸੁਭਾਓ, ਸਾਰੇ ਦਿਨ ਦੀ ਥਕਾਵਟ,ਇਹ ਸਭ ਗਲਾਂ ਸਾਨੂੰ ਰਾਤ ਮਨੀਕਰਨ ਬਿਤਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੀਆਂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਅਸੀਂ ਫੇਰ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਯੋਗ ਸਾਥ ਸਹਿਤ ਅਤੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਦਿਨੀਂ ਆਉਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਇਸ ਤੂਫ਼ਾਨੀ ਦੌਰੇ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰਖਿਆ। ਥਕਾਵਟ ਕਰਕੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਰਾਤ ਭੂੰਹਰ ਰੁਕਣ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਇਹ ਤੈ ਹੋਇਆ ਕਿ ਆਰਾਮ ਕਰਕੇ ਸਵੇਰੇ ਚਾਰ ਵਜੇ ਮੰਡੀ ਵਾਸਤੇ ਚਾਲੇ ਪਾਏ ਜਾਣ। (ਚਲਦਾ)

ਕਹਾਣੀ

ਅਭਾਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ

ਜਸਬੀਰ ਕੌਰ ਰੈਣਾ ਐਮ. ਫਿਲ

'ਤਾੜ ਤਾੜ, ਤਾੜ ਲਗਾਤਾਰ ਚਪੇੜਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਰਲੀ ਇਕ ਮਾਸੂਮ ਬੱਚੀ ਦੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਨੇ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਵਲੂੰਦਰ ਕੇ ਰਖ ਦਿਤਾ। ਉਫ......ਇਹ ਬਾਪ ਹੈ ਜਾਂ ਕਸਾਈ—ਕਿਵੇਂ ਤੇ ਕਿਸਦੇ ਸਹਾਰੇ ਜੀਵੇਗੀ ਇਕ ਬਿਨ ਮਾਂ ਬੱਚੀ, ਮੈਂ ਗੁੱਸੇ ਤੇ ਨਫਰਤ ਨਾਲ ਕੰਬ ਰਹੀ ਸਾਂ। ਸ਼ਾਇਦ ਬਾਕੀ ਦਿਨਾਂ ਵਾਂਗ ਅੱਜ ਵੀ ਦਿਲ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਫੜਕੇ ਬਿਸਤਰ ਤੇ ਡਿਗ ਪੈਂਦੀ ਪਰ ਅੱਜ ਤਾਂ ਇਵੇਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਹੀ ਸਾਹ ਲਿਆ ਜਾਏਗਾ। ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਇਕ ਕੜਕਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਗਰਜੀ "ਬੋਲ ਅਬ ਤੰਗ ਕਰੇਗੀ।" ਨ—ਹੀਂ—ਪਾ—ਪਾ। 'ਆਂਟੀ ਕੇ ਸਾਮਨੇ ਫਿਰ ਆਏਗੀ... ਨ—ਹੀਂ......ਤੇ ਮੇਰਾ ਗੁੱਸਾ ਖੌਰੇ ਕਿਸ ਵੇਲੇ ਸਿਖਰਾਂ ਤੇ ਪੁਜ ਗਿਆ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਸ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਮਾਲੂ ਨੂੰ ਝਪਟ ਕੇ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਘੁਟ ਲਿਆ ਤੇ ਲਹੂ ਰੰਗੀਆਂ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਉਸ ਖੂੰਖਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਘੂਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਤਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਜਿਸ ਦਾ ਸਾਇਆ ਵੀ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਆਏ ਲਗਭਗ ਸਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਦ ਮੈਂ ਮਕਾਨ ਲਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੁਸ਼ ਸਾਂ ਚਾਰ ਪਾਸੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸੀ ਕਿਸੇ ਦੀ ਦਖਲ ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਦੇ ਮਕਾਨ ਮਾਲਿਕ ਸ਼ਰਦ ਹੋਰੀ ਆਏ ਤਾਂ ਇਹ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸ਼ੋਰ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਨਿੱਤ ਨਵੇਂ ਹੰਗਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ, ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਾਕਾਬਲੇ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਸੀ ਮਾਲੂ ਦੀ ਹਾਲਤ, 'ਮਾਲੂ' ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਮੋਹ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਵੀ ਬਦਨਸੀਬ ਸੀ। ਇਕ ਸਾਲ ਦੀ ਬੱਚੀ ਦੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਮਾਂ ਦਾ ਸਾਇਆ ਉਠ ਜਾਣਾ ਤੇ ਬਾਪ ਜਿਸ ਤੋਂ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਪਿਆਰ ਲੋੜੀਂਦਾ ਸੀ ਉਸ ਤੋਂ ਲਗਭਗ ਦਿਨ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਵਾਰੀ ਮਾਰ ਝਿੜਕਾਂ ਨਾਲ ਝੋਲੀ ਭਰੀ ਜਾਂਦੀ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਮਾਲੂ ਡਰੀ ਸਹਿਮੀ, ਸਿਸਕਦੀ ਕਿਸੇ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਦੁਬਕੀ ਰਹਿੰਦੀ—ਉਫ......ਕੈਸਾ ਜੀਵਨ ਏ ਇਸ ਬੱਚੀ ਦਾ, ਕਦੀ ਵੀ ਇਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ ਤੱਕੀਆਂ। ਤੇ ਇਸ ਹਾਲਤ ਤਕ ਵੀ ਮਾਲੂ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਔਰਤ ਹੀ ਸੀ ਮਿਸ ਪ੍ਰੀਤੀ। ਪ੍ਰੀਤੀ, ਸੁਣਨ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸੀ ਸ਼ਰਦ ਦੀ ਦੂਜੀ ਬੀਵੀ ਬਣਨ ਵਾਲੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਰਾਤ ਦਿਨ ਉਹ ਉਸਦੀ ਆਗੋਸ਼ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ, ਇਥੇ ਹੀ ਸ਼ਾਇਦ ਬਸ ਨਹੀਂ ਘਰ ਦੀ ਮਾਲਕਿਨ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਮਾਲਕਿਨ ਦੀ ਹਰ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਮਿਟਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਪਿਆਰੀ ਤੇ ਮਾਸੂਮ ਮਾਲੂ ਨੂੰ ਜਾਨੋ ਖਤਮ ਕਰਾਉਣ ਤੇ ਤੁਲੀ ਹੋਈ ਸੀ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਗੁਸਾ ਸੀ ਸ਼ਰਦ ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਤੇ ਐਸ਼ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ ਤਾਂ ਕੀ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਤੋਂ ਗਿਰ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਮਕਾਨ ਛਡਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਛਡ ਸਕੀ ਸਾਂ, ਇਕ ਤਾਂ ਮਕਾਨ ਮਿਲਣੇ ਔਖੇ ਸਨ ਦੂਜਾ 'ਮਾਲੂ' ਨਾਲ ਬੇਪਨਾਹ ਖਿਚ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੋ ਅਭਾਵ ਸੀ, ਬੇਸ਼ਕ ਮੈਂ ਮਾਲੂ ਨੂੰ ਅਜ ਤਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਾਲਿਮਾਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੱਚਾ ਸਕੀ, ਪਰ ਜਦ ਕਦੀ ਵੀ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਘੁਟ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲਗਾਂਦੀ ਤੇ ਉਹ ਅਬੋਧਾ ਤਾਂ ਵੀ ਸਿਸਕਦੀ ਰਹਿੰਦੀ,। ਪਰ......ਅੱਜ ਤਾਂ ਮੈਂ 'ਮਾਲੂ' ਨੂੰ ਦਰਿੰਦੇ ਤੋਂ ਖੋਹਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉਸ ਜਾਨਵਰ ਨੂੰ ਉਹ ਕੁਝ ਕਹਿ ਦਿਤਾ ਮੈਂ ਆਪ ਵੀ ਹੈਰਾਨ ਸਾਂ, ਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧ ਹੈਰਾਨੀ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਗਰਜਣ ਤੇ ਉਹ ਖਾਮੋਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਖੌਰੇ ਥੱਕ ਗਿਆ ਸੀ ਜਾ ਸ਼ਰਮ-ਨਾਲ। ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਘੰਟ ਬਾਦ ਕੁਝ ਸੋਚਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਮਾਲੂ ਅਜੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਚੰਬੜੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਕੰਬ ਰਹੀ ਸੀ ਚੇਹਰੇ ਤੇ ਚਪੇੜਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੋਜਸ਼ ਵੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਪਾਗਲਾਂ ਵਾਂਗ ਉਸ ਨੂੰ ਚੁੰਮਣ ਲਗ ਪਈ ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਦਰਦ ਕਾਰਨ ਮਾਲੂ ਨੂੰ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲੀਆਂ ਮੇਰੇ ਵਲ ਤੱਕ ਕੇ ਚੀਖ ਪਈ "ਆਂਟੀ ਮੈਂ ਆਪ ਕੋ ਤੰਗ ਨਹੀਂ ਕਰੂੰਗੀ" ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਪ੍ਰੀਤੀ ਸਮਝ

ਰਹੀ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਵੀ ਜੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਫੋੜ ਲਵਾਂ ਜਾ ਉਸ ਔਰਤ ਦਾ ਗੱਲ ਘੁਟ ਦਿਆਂ ਜਿਸ ਅੰਦਰ ਮਮਤਾ ਮਰ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਹ ਬੀਵੀ ਕੀ ਬਣੇਗੀ। ਮੈਂ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਮਾਲੂ ਨੂੰ ਪਲੋਸਿਆ ਮਾਲੂ ਬੇਟੇ ਆਖੇਂ ਖੋਲੋ ਦੇਖੋ ਮੈਂ ਰਸ਼ਮੀ ਆਂਟੀ ਹੂੰ "ਪਰ ਮਾਲੂ ਨੂੰ ਨਾ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ ਨਾ ਬੋਲੀ। ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਮਾਲੂ ਦੀਆਂ ਚੋਟਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਆਇਆ। ਰੂਈ ਨਾਲ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਚੇਹਰੇ ਨੂੰ ਸੇਕ ਦਿਤਾ ਤੇ ਘੰਟੇ ਬਾਦ ਮਾਲੂ ਦੀ ਹੋਸ਼ ਪਰਤੀ ਤੇ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਬਾਦ ਜਦ ਉਸਨੂੰ ਯਕੀਨ ਆਇਆ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਹੈ, ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਹੱਕਬਕੀ ਰਹੀ ਮੇਰੇ ਵਲ ਕਦੀ ਕਮਰੇ ਦੀ ਦੀਵਾਰਾਂ ਵਲ ਤਕਣ ਲਗੀ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਫੇਰ ਘੁਟ ਲਿਆ ਤੇ ਉਹ ਸਿਸਕ ਪਈ" ਆਂਟੀ ਆਂਟੀ ਆਂਟੀ......ਤੇ ਅਗੇ ਅਵਾਜ਼ ਸਿੱਸਕੀਆਂ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਗਈ। ਬੱਚੀ ਦੀ ਤਰਸ ਯੋਗ ਹਾਲਤ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੇਕਾਬੂ ਕਰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਮੈਂ ਖੋਰੇ ਆਪਣੇ ਆਭਾਵ ਕਾਰਨ ਜਾਂ ਬੱਚੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਆਭਾਵ ਕਾਰਨ ਮਾਲੂ ਨਾਲ ਸਿਰ ਜੋੜ ਕੇ ਰੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸ਼ਾਇਦ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਕੁ ਹੋਲੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਾਂ। ਮਾਲੂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਗਿਲਾਸ ਵਿਚ ਦੁਧ ਪਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਹਥੀਂ ਪਿਲਾਇਆ ਉਹ ਦੁਧ ਪੀਂਦੇ ਵੀ ਸਿਸਕਦੀ ਰਹੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਪੂਰੀ ਚੇਤੰਨ ਸੀ ਤੇ ਹੋਲੀ ਹੋਲੀ ਮੇਰੀਆਂ ਥਪਕੀਆਂ ਨੇ ਉਸਦੀ ਮਾਰ ਨਾਲ ਟੁੱਟੀ ਜਿੰਦ ਨੂੰ ਆਰਾਮ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਤੇ ਉਹ ਗਹਰੀ ਨੀਂਦ ਸੋ ਰਹੀ ਸੀ, ਤੇ ਮੈਂ ਨੀਝ ਲਾ ਇਕਟਕ ਉਸ ਵਲ ਤਕ ਰਹੀ ਸਾਂ ਤੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਭਾਵ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਮਾਲੂ ਨਾਲ ਕਰ ਰਹੀ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਸਮਝਦੀ ਸਾਂ ਪੜੀ ਲਿਖੀ ਸਾਂ, ਪਰ ਮਾਲੂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਤੇ......ਤੇ ਮੈਂ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਫੈਸਲਾ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਕਰ ਲਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਾਲੂ ਦਾਂ ਜੀਵਨ ਸੰਵਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਪਰ ਮੈਂ ਰੁਸਵਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸਾਂ, ਮੈਂ ਅਗੇ ਵੀ ਕਿਹੜੀ ਆਬਾਦ ਸਾਂ, ਤੇ ਮੈਂ ਮਾਲੂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸੋਚ ਗਈ, ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕੀਤੇ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਅੰਜਾਮ ਕੀ ਹੈ, ਇਸਦਾ ਪਿਓ ਖੂੰਖਾਰ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਇੱਜਤ ਲਈ ਉਹ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰ ਬੈਠਗਾ। ਪਰ ਮੇਰਾ ਫੈਸਲਾ ਇਨਾ ਦ੍ਰਿੜ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਮਾਲੂ ਨੂੰ ਹੋਲੀ ਜਿਹੀ ਬਿਸਤਰ ਤੇ ਲਿਟਾ ਕੇ ਸਾਮਾਨ ਵੀ ਬਨ ਲਿਆ। ਤੇ ਹੁਣ ਮੈਂ ਨਿਸ਼ਚਿੰਤ ਆਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਰਹੀ ਸਾਂ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਫੈਸਲੇ ਤੋਂ ਡਗਮਗਾ ਵੀ ਜਾਂਦੀ ਲਗਦਾ ਸਵੇਰੇ ਸਭ ਚੋਪਟ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ, ਪਰ ਹੁਣ ਜਦ ਮੈਂ ਮਾਲੂ ਨੂੰ ਘੁਟ ਕੇ ਲੰਮੀ ਪਈ ਸਾਂ ਤਾਂ ਇਹੋ ਸੋਚ ਰਹੀ ਸਾਂ ਸਵੇਰੇ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਇਸ ਵਕਤ ਮੇਰਾ ਫੈਸਲਾ ਦ੍ਰਿੜ ਹੈ ਮੈਂ ਮਾਲੂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਨਰਕ ਵਿਚੋਂ ਛੁੜਾ ਲਵਾਂਗੀ, ਤੇ ਇਕ ਟੱਕ ਮੇਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਮਾਲੂ ਦੇ ਮਾਸੂਮ ਚੇਹਰੇ ਤੇ ਠਹਿਰੀਆਂ ਸਨ, ਇਵੇਂ ਲਗ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮਾਲੂ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਆਪ ਹਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦਾ ਝਾਵਲਾ ਦਿਸ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਕੁਝ ਵੀ ਅੰਜਾਮ ਹੋ ਜਾਵੇ ਸਵੇਰੇ ਪਰ ਇਸ ਪਲ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਭਾਵ, ਜੋ ਕਿਨੇ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਖਲਾਅ ਭਰ ਗਿਆ ਉਸ ਆਭਾਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਲੰਮਾ ਸਾਹ ਲੈ ਕੇ ਮਾਲੂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਗੋਸ਼ ਵਿਚ ਲੇ ਕੇ ਸੋ ਗਈ, ਹਰ ਆਣ ਵਾਲੀ ਮੁਸੀਬਤ ਤੋਂ ਬੇਖਬਰ......

ਪੀ. ਜੀ. ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ
ਜੰਮੂ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ।

ਐਸੋ ਢੋਲਨ ਕਹਾਂ ਹੈ ?

—ਬੇਅੰਤ ਕੌਰ

ਅੱਜ ਤੋਂ ਕਈ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ (ਦੀਵਾਲੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ) ਆਯੋਧਿਆ ਪੁਰੀ ਸਜ ਰਹੀ ਸੀ; ਇਕ ਅਜੀਬ ਉਤਸ਼ਾਹ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਹੁਲਾਸ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੌੜ ਰਹੀ ਸੀ; ਸਭ ਅਯੁਧਿਆ ਵਾਸੀ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਕਾਰ ਤਿਆਗਕੇ ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ; ਅੱਜ ਸਭ ਲੋਕ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਾਰ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕਰਕੇ, ਇਕ ਦਮ ਇਕ ਟਕ ਅਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਅੱਡੀਆਂ ਚੁੱਕ ਚੁੱਕ ਕੇ, ਹੁਲਾਸ ਤੇ ਆਨੰਦ ਵਿਭੋਰ ਹੋ ਕੇ, ਟਕ-ਟਕੀ ਲਗਾ ਕੇ ਖੜੇ ਸਨ। ਚਾਰੋਂ ਤਰਫ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਸੁਗੰਧਮਈ, ਘਰ ਮੰਦਿਰ ਸਾਫ਼ ਸੁਥਰੇ ਨਾਹਤੇ ਧੋਤੇ ਤੇ ਇਕ ਅਨੋਖੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸੁਸਜਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ, ਟਿਮਟਿਮਾਂਦੇ ਦੀਪਾਂ ਦੀਆਂ ਲੰਬੀਆ ਕਤਾਰਾਂ, ਝਿਲਮਿਲ, ਝਿਲਮਿਲ ਕਰਕੇ, ਧੜਕਦੇ ਦਿਲਾਂ ਦੇ ਵਲਵਲੇ ਤੇ ਉਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਪੋਸ਼ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਦੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਮੁਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਹਰ ਕੋਈ ਅਪਣੇ ਸੋਹਣੇ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਅਦਭੁਤ ਅਦਾਵਾਂ, ਅਨੂਪ ਜ਼ੁਲਫਾਂ, ਕਾਮਲ ਕਮਾਲ ਚਿਹਰਾ, ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਮਦਮਸਤ ਲੋਚਨ ਦੀ ਮਸਤੀ ਵਿਚ ਡੁਬ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਲ-ਬਦਨ, ਮਨਹਰਨ, ਮਹਬਦਨ ਢੋਲਨ ਸਿਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਦੀ ਉਪਮਾ ਸਿਵਾਏ ਸਤਿਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਕੌਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਸਚੇ ਪਾਤਸਾਹ ਜੀ ਦਸਮ-ਗਰੰਥ ਵਿਚ ਚੌਬੀਸ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਰਾਮਾਵਤਾਰ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਦੀ ਅਯੁਧਿਆ ਪੁਰੀ ਨੂੰ ਵਾਪਸੀ ਕਿੰਨੀ ਮਨ-ਮੋਹਕ ਤੇ ਰੋਚਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਵਰਨਣ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਪ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

(ਮਕਰਾ-ਛੰਦ)

ਸੀਅ ਲੈ ਸੀਏਸ਼ ਆਏ, ਮੰਗਲ ਸੁ ਚਾਰ ਗਾਏ।
ਆਨੰਦ ਹੀਏ ਬਢਾਏ, ਸਹਰੋ ਅਵੱਧ ਜਹਾਂ ਰੇ।
ਧਾਈ ਲੁਗਾਈ ਆਵੈ, ਭੀਰੋ ਨ ਬਾਰ ਪਾਵੈ।
ਆਕਲ ਖਰੇ ਉਘਾਵੈ, ਭਾਖੇਂ ਢੋਲਨ ਕਹਾਂ ਰੇ।
ਜ਼ੁਲਫੈ ਅਨੂਪ ਜਾਂਕੀ, ਨਾਗਨ ਕਿ ਸਿਆਹ ਬਾਂਕੀ।
ਅਤਭੁਤ ਅਦਾਇ ਤਾਂਕੀ, ਐਸੋ ਢੋਲਨ ਕਹਾਂ ਹੈ।
ਸਰਵੋਸ ਹੀ ਚਮਨਰਾ, ਪਰ ਚੁਸਤ ਜਾਂ ਵਤਨਰਾ।
ਜਿਨ ਦਿਲ ਹਰਾ ਹਮਾਰਾ, ਵਹ ਮਨਹਰਨ ਕਹਾਂ ਹੈ।
ਚਿਤ ਕੋ ਚੁਰਾਇ ਲੀਨਾ, ਜ਼ਾਲਮ ਫਿਰਾਕ ਦੀਨਾ।
ਜਿਨ ਦਿਲ ਹਰਾ ਹਮਾਰਾ, ਵਹ ਗੁਣ ਚਿਹਰ ਕਹਾਂ ਹੈ।
ਕੋਊ ਬਤਾਇ ਦੈ ਰੇ, ਚਾਹੋ ਸੁ ਆਨ ਲੈ ਰੇ।
ਜਿਨ ਦਿਲ ਹਰਾ ਹਮਾਰਾ, ਵਹ ਮਨਹਰਨ ਕਹਾਂ ਹੈ।
ਮਾਤੇ ਮਨੋ ਅਮਲ ਕੇ, ਹਰੀਆ ਕਿ ਜਾ ਵਤਨ ਤੇ।
ਆਲਮ ਕੁਸ਼ਾਇ ਖੂਬੀ, ਵਹ ਗੁਲ ਚਿਹਰ ਕਹਾਂ ਹੈ।
ਜ਼ਾਲਮ ਅਦਾਇ ਲੀਏ, ਖੰਜਨ ਖਿਸਾਨ ਕੀਏ।
ਜਿਨ ਦਿਲ ਹਰਾ ਹਮਾਰਾ, ਵਹ ਮਹਬਦਨ ਕਹਾਂ ਹੈ॥
ਜ਼ਾਲਮ ਅਦਾਇ ਲੀਨੇ, ਜਾਨੁਕ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਨੇ।
ਰੁਖਸਰ ਜਹਾਨ ਤਾਬਾਂ, ਵਹ ਗੁਲਬਦਨ ਕਹਾਂ ਹੈ॥
ਜਾਲਮ ਜਮਾਲ ਖੂਬੀ, ਰੋਸ਼ਨ ਦਿਮਾਗ ਅਖਤਰ।
ਪਰ ਚਸ਼ਤ ਜਾਂ ਜਿਗਰ ਰਾ, ਵਹ ਗੁਲਚਿਹਰ ਕਹਾਂ ਹੈ।
ਬਾਲਮ ਬਿਦੇਸ਼ ਆਏ, ਜੀਤੇ ਜੁਆਨ ਜ਼ਾਲਮ।
ਕਾਮਲ ਕਮਾਲ ਸੂਰਤ, ਵਹ ਗੁਲ ਚਿਹਰ ਕਹਾਂ ਹੈ॥

ਆਯੁਧਿਆ ਪੁਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਿਆਰਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਦਿਲਬਰ, ਮਾਹੀ, ਢੋਲਨ ਮਿਲ ਗਿਆ, ਪਰ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸੰਗਤ ਦਾ ਵਾਲੀ, ਪਿਆਰਾ, ਰਹਿਬਰ, ਪ੍ਰੀਤਮ, ਢੋਲਨ, ਬੁਝੇ ਹੋਏ, ਥੱਕੇ ਹੋਏ, ਨਿਰਾਸ ਦੀਪਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਤੇਲ ਪਾ ਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ?

ਟਿਮ-ਟਿਮ ਕਰਦੇ ਕਈ ਦੀਪ ਬੁਝ ਗਏ, ਕਈਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਢੋਲਨ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਦਿਨ ਰਾਤ ਸਵਾਸ ਸਵਾਸ ਨਾਮ ਦੀ ਮਾਲਾ ਫੇਰੀ, ਤੇ ਕਈਆਂ ਨੇ ਸਿਰਫ ਦੀਨ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ, ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਧਾਰ ਕੇ, ਆਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸੁਨਿਹਰੇ ਸੁਪਨੇ ਸਜਾਕੇ, ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਧੜਕਨਾਂ ਵਿਚ ਰਾਮ ਨਾਮ ਦੀ ਰੱਟ ਲਗਾ ਲਈ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਤੇਜ-ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸੰਤ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਚਵਿੰਡੇ ਵਾਲੇ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਅਣਗਿਣਤ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਖਸ਼ੀਅਤਾਂ ਨੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਤਾਂਘ ਵਿਚ ਸਰੀਰਕ ਉਹਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਛੱਤਰ ਛਾਂ ਵਿਚ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਤੇ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਅਣਗਿਣਤ ਹੀ ਸਾਧਾਰਨ ਤੇ ਅਖੰਡ ਪਾਠਾਂ ਦਾ ਭੋਗ ਮਰਯਾਦਾ-ਪੂਰਬਕ ਪਾਂਇਆ ਗਿਆ, ਵਰਣੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵੀ ਨਿਰੰਤਰ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ?

ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਦਾ ਬਨਵਾਸ ਤੇ ਅਯੁਧਿਆ ਪੁਰੀ ਦਾ ਵਿਛੋੜਾ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਚੌਦਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮੁਕ ਗਿਆ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਉਮਰਾਂ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਅਜ ਜਦੋਂ ਕਲਿਜੁਗ ਵਿਚ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਕੁਝ ਥੋੜੇ ਜਿਹੇ ਸਾਲਾਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਹੈ, ਉਸ ਤ੍ਰੇਤੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ੧੪ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਸਾਹਮਣੇ, ਨਾਮਧਾਰੀ ਸੰਗਤ ਦਾ ਵਿਛੋੜਾ ਕਿੰਨਾ ਲੰਮਾ ਕਿੰਨਾ ਅਸਹਿਨੀਕ, ਕਿੰਨਾ ਦਰਦ ਭਰਿਆ ਤੇ ਹਰ ਨਾਮਧਾਰੀ ਦੇ ਹੋਠਾਂ ਤੇ :—

ਐ ਮੇਰੇ ਅਜਾਨਬਾਹੁ ਮੀਤ, ਕਈ ਵਾਰੀ ਬਸੰਤ ਰਿਤੂ ਆਪਣਾ ਪੂਰਨ ਹਾਰ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕਰਕੇ, ਵੰਨ ਸੁਵੰਨੇ ਫੁਲਾਂ ਦੀ ਮਹਿਕ ਨੂੰ ਚਾਰੋਂ ਪਾਸੇ ਖਿਲੇਰ ਕੇ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਤਾਂਘ ਵਿਚ ਬਿਹਬਲ ਹੋ ਉਠੀ ਪਰ ਉਹ ਬਿਹਬਲਤਾ ਤੇ ਨਿਰਾਸਤਾ ਉੱਝ ਦੀ ਉਂਝ ਹੀ ਬਣੀ ਰਹੀ, ਐ ਮੇਰੇ ਮਧੁਰ ਬੈਨਾਂ, ਮ੍ਰਿਗ ਨਯਨਾਂ ਵਾਲੇ ਗੁਣ ਚਿਹਰ ਇਹ ਉਦਾਸੀ ਦੀ ਪਤਝੜ ਕਦੋ ਮਿਲਨ ਦੀ ਬਸੰਤ ਬਹਾਰ ਵਿਚ ਬਦਲੇਗੀ। ਐ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਮੋਢੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲਈ ਸਭ ਕੁਝ ਨਿਛਾਵਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰਹਿਬਰ, ਹੁਣ ਤੇ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਗੁਲਾਮੀ ਦੀਆਂ ਜ਼ੰਜੀਰਾਂ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਚੁਕੇ ਹਾਂ, ਇਹ ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਭੂਮੀ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਚਰਨ ਕੰਵਲਾਂ ਦੀ ਛੁਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਨੂੰ ਬੇਕਰਾਰ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।

ਗ਼ਜ਼ਲ

ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ

ਕਦੀ ਯਾਦ ਤੇਰੀ ਭੁਲਾਈ ਨਾ ਜਾਣੀ।
ਕਿ ਖੁਦ ਹੋਂਦ ਆਪਣੀ ਮਿਟਾਈ ਨਾ ਜਾਣੀ।

ਮਿਰੇ ਸਾਹਾਂ ਵਿਚ ਵਾਂਗ ਖੁਸ਼ਬੂ ਦੇ ਰਚਿਐਂ,
ਇਹ ਜੀਂਦੇ ਜੀ ਖ਼ੁਸ਼ਬੂ ਹਟਾਈ ਨਾ ਜਾਣੀ,

ਦਿਓ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦਰਦਾਂ ਦੀ ਦੌਲਤ,
ਕਿ ਇਹ ਦਾਤ ਕੱਲਿਆਂ ਹੰਢਾਈ ਨਾ ਜਾਣੀ।

ਬੁੜ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਕੰਜੇ 'ਚ ਜਿੰਦ ਐਸੀ ਫ਼ਾਬੀ,
ਉਮਰ ਭਰ ਇਹ ਸ਼ਾਇਦ ਛੁਡਾਈ ਨਾ ਜਾਣੀ।

ਕੋਈ ਭਾਵੇਂ ਕਿਤਨੇ ਪਿਆ ਪਰਦੇ ਪਾਏ,
ਹਕੀਕਤ ਕਦੀ ਵੀ ਲੁਕਾਈ ਨਾ ਜਾਣੀ।

ਮੇਰੀ ਸੋਚ ਤੋਂ ਰਹਿ ਗਈ ਦੂਰ ਦੁਨੀਆਂ,
ਇਹ ਨਾਲ ਅਪਣੇ ਮੈਥੋਂ ਰਲਾਈ ਨਾ ਜਾਣੀ।

ਕਦਰ ਜੋ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਉਹ ਰਬ ਹੋਵੇ ਭਾਵੇਂ
ਇਹ ਧੌਣ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਵੇਂ ਝੁਕਾਈ ਨਾ ਜਾਣੀ।

ਭਰੀ ਸੋਜ਼ੋ ਗ਼ਮ ਦੀ ਏ ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ,
ਸੁਨਾਵਾਂ ਕਿਵੇਂ ਇਹ ਸੁਣਾਈ ਨਾ ਜਾਣੀ।

ਮੇਰੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੁਣ ਕੇ ਫੜਕਦੇ ਓ ਐਵੇਂ
ਕਿ ਰਾਤ ਇਹਨਾਂ ਸੇਕਾਂ ਦੀ ਪਾਈ ਨਾ ਜਾਣੀ।

ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਗਲ ਹੋਰ ਸੀ ਯਾਰ ਮੇਰੇ,
ਬੁਢਾਪੇ 'ਚ ਉਹ ਗਲ ਨਿਭਾਈ ਨਾ ਜਾਣੀ।

ਕਿਸੇ ਢੰਗ ਸ਼ਮਾਂ ਦਿਲ ਦੀ ਜਗਦੀ ਹੀ ਰਖਿਓ.
ਇਹ ਬੁਝ ਗਈ ਤਾਂ ਮੁੜ ਕੇ ਜਗਾਈ ਨਾ ਜਾਣੀ।

ਐ ਔਖੀ ਘੜੀ ਦੇ ਸਹਾਇਕ, ਪਤਿਤਪਾਵਨ, ਗਰੀਬ ਨਿਵਾਜ ਮੁਰਦਾ ਹੋਏ ਖਾਧੇ ਪੰਥ ਨੂੰ ਮੁੜ ਤੋਂ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗਊ ਰਖਿਆ ਲਈ ਅਥਾਹ ਬਲਿਦਾਨ ਦੇ ਸੋਮੇ, ਕਲਿਜੁਗ ਵਿਚ ਸਤਿਜੁਗ ਵਰਤਾਨ ਵਾਲੇ ਬਪੂ, ਅਜ ਸਾਰੀ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸੰਗਤ ਹਾਲ ਬਿਹਾਲ ਹੋਕੇ, ਤਰਲੇ, ਮਿੰਨਤਾਂ ਤੇ ਅਰਜ਼ੋਈਆਂ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਵਿਰਹ ਦੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਸੜਦੀ ਹੋਈ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਇਨਾਂ ਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾ ਰਹੀ ਹੈ :—

ਐਸੋ ਢੋਲਨ ਕਹਾਂ ਹੈ ?
ਵਹ ਮਨਹਰਨ ਕਹਾਂ ਹੈ ?
ਵਹ ਗੁਲਚਿਹਰ ਕਹਾਂ ਹੈ ?
ਵਹ ਮਹਬਦਨ ਕਹਾਂ ਹੈ ?
ਵਹ ਗੁਲਬਦਨ ਕਹਾਂ ਹੈ ?

ਡੀ-੩੦, ਰਾਜੋਰੀ ਗਾਰਡਨ
ਨਿਊ ਦਿਲੀ—੨੭।

ਮੇਰੇ ਸਮਕਾਲੀ ਲੇਖਕ — ਪ੍ਰੇਮ ਗੋਰਖੀ

ਕਜ਼ਾਕ ਤੇ ਸੂਰਜਮੁਖੀ

ਕਿਰਪਾਲ ਕਜ਼ਾਕ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮੂਹਰਲੀ ਸਫ ਵਿਚ ਖਲੋਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਿਛਲੇ ਲੰਮੇ ਅਰਸੇ ਤੋਂ ਕਿਰਪਾਲ ਅਵਾਰਾ ਦੇ ਨਾਂ ਥੱਲੇ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਕੁਝ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਕਜ਼ਾਕ ਨਾਂ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਸਾਹਵੇਂ ਆਇਆ ਹੈ।

'ਸੂਰਜਮੁਖੀ ਪੁਛਦੇ ਨੇ' ਕਜ਼ਾਕ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਦਿਕਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਛਾਪਿਆ ਹੈ। ਆਦਿਕਾ ਦੀਆਂ ਬਾਕੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਕਜ਼ਾਕ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਦਿੱਖ ਤੇ ਛਪਾਈ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਕੁੱਲ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਦਸ ਹੈ।

ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਕਜ਼ਾਕ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵਖਰਾ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵੱਖਰੀ ਭਾਂਤ ਦੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਹਿਚਾਣ ਬਣ ਸਕੀ ਹੈ। ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਲੱਛੇਦਾਰ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਵਰਤ ਕੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਮੇਂ ਸਾਨੂੰ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ, ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਪੇਂਡੂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਕਜ਼ਾਕ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਪਾਤਰ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦ ਵਾੜੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ ਇਧਰ ਉਧਰ ਭਟਕਦੇ ਅਸੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਉਹ ਦੁਆਲੇ ਤੋਂ ਤੰਗ ਹਨ, ਨਫਰਤ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਆਪ ਵੀ ਉਸ ਵਿਚ ਗੁੱਸੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਦੂਸਰਾ ਪੱਖ ਜੋ ਕਜ਼ਾਕ ਨੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਲਿਆ ਹੈ ਉਹ ਹੈ ਜਿਨਸੀ ਸਬੰਧ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਕਜ਼ਾਕ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਹਰ ਸਮਸਿਆ ਨੂੰ ਸੈਕਸ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਸਾਡੀ ਮਾਨਸਿਕ ਤਣਾਓ ਦੀ ਹਾਲਤ ਸਾਡੀ ਲੇਖਣੀ ਤੇ ਵੀ ਬਹੁਤਾ ਅਸਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਕਜ਼ਾਕ ਵੀ ਇਸੇ ਮਰਜ਼ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ।

'ਸੂਰਜ ਮੁਖੀ ਪੁਛਦੇ ਨੇ' ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਬਿਹਤਰੀਨ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅੰਕਤਿ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕਿਰਨਾਂ ਦੇ ਹਾਲੀਏ, ਸੈਲਾਬ, ਪਾਣੀ ਦੀ ਕੰਧ, ਦਾਇਰੇ, ਤੇ ਕਾਲੀਆਂ ਪੌਣਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਜ਼ਾਕ ਦਾ ਇਹ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵੱਡਮੁਲੀ ਦੇਣ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਲਈ ਆਦਿਕਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਵਧਾਈ ਦੀ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ।

ਅੱਗ ਦਾ ਅਸਰ

'ਅੱਗ ਦਾ ਅਸਰ' ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਰਿਆਜ਼ ਖੇਤਰ 'ਚ ਉਹ ਆਪਦਾ ਦਸ ਸਾਲ ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ ਅਨੁਭਵ ਵਲ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਕੇਤ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਇਹ ਗੱਲ ਬੜੇ ਸਿੱਧ ਮੂੰਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪਿਛਲੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਹੀ ਤਰਜੀਹ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਹ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਹੱਦ ਤਕ ਮਿਥ ਕੇ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਸਵੈ ਵਿਰੋਧੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਿਆਰ ਦਾ ਆਦਿ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਪਰ ਅੰਤ ਨਹੀਂ।

ਪਰ ਮੈਂ 'ਅੱਗ ਦਾ ਅਸਰ' ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਉਸ ਦੀ ਆਪੂੰ ਲਿਖੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਤੋਰਿਆ। ਲੇਖਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ 'ਚ ਇਕ ਹੀ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਧੁਰਾ ਬਣਾ ਕੇ ਅੱਗੇ ਤੁਰੇ। ਉਂਜ ਤਾਂ ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਵੀ ਆਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਚਲ ਕੇ ਪਿਆਰ ਤੋਂ ਹਟ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹੋਰ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੇ ਮਸਲਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਪਨਾਉਣ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਜਾਂ ਸੋਚ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗੀ ਲੱਗੀ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਸਾਵਾਂ ਰਹਿ ਕੇ ਜਦੋਂ ਗੁਰਨਾਮ ਅੱਗੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੇਗਾ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਉਹ ਬੜੇ ਪੱਤੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੇਗਾ। ਹਾਲ ਦੀ ਘੜੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚਲੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਮੁਹੱਬਤ, ਇਸ਼ਕ ਤੇ ਮਹਿਬੂਬਾ ਜੁਦਾਈ ਦੇ ਸੋਹਲੇ ਗਾਏ ਹਨ।

'ਚੰਦੇ ਤੇ ਰਿਸ਼ਮਾਂ' ਪੁਸਤਕ ਵਿਚਲੀ ਇਕ ਐਸੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਲੇਖਕ ਪਿਆਰ ਦਾ ਖਹਿੜਾ ਛਡ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇੰਜ ਉਹ 'ਸਾਡੇ ਭਾਗ', 'ਉੱਤਮ ਜੋਗ', 'ਅੱਗ ਦਾ ਅਸਰ', 'ਸਾਗਰ ਦੀ ਆਦਤ,' 'ਨਾ ਤੇਰਾ-ਨਾ ਮੇਰਾ,' ਤੇ 'ਗੁਰੂ ਜੀ' ਆਦਿ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਆਪ ਦੇ ਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਆਪਦਾ

ਅਲੱਗ ਰਾਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।

'ਅੱਗ ਦਾ ਅਸਰ' ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਲੇਠਾ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਤਿਖੇਰੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਛੋਹ ਹੈ, ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਦਰਦ ਹੈ ਤੇ ਮਜ਼ਲੂਮ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਰੀਂਘਣ ਵਾਲੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਉਹਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਨਫਰਤ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਖਿਮਾ ਵਧ ਆਪਣੇ ਅਹਿਸਾਸ ਦੀਆਂ ਰੇਖਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੂਹੀ ਰੰਗਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇ ਤਾਂ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੁਝਾਅ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਰੰਗ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਜ਼ਿਕਰ ਗੋਚਰੀ ਬਣ ਸਕੇ।

ਸੰਤਾਪ : ਇਕ ਨਜ਼ਰ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬਰਨਾਲਾ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿਕਰ ਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਥੇ ਕਵੀ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਲੇਖਕ ਵੀ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਿਰਾਲਾ ਦਾ ਇਕ ਅੱਡਰਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਨਿਰਾਲਾ ਲੰਮੇ ਅਰਸੇ ਤੋਂ ਕਹਾਣੀ ਪਿੜ ਵਿਚ ਮੱਲਾਂ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹਨੇ ੬੪-੬੫ ਵਿਚ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਹੁਣ ਤਕ ਲਗਾਤਾਰ ਲਿਖਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਕਹਾਣੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਤਿੰਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਿਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ 'ਸੰਤਾਪ' ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਸੱਜਰੀ ਪੁਤਸਕ ਹੈ।

'ਸੰਤਾਪ' ਵਿਚ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਕਾਹਣੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਾਂ ਲੇਖਕ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ, ਉਸ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਤੇ ਸੇਧ ਦੇ ਬਾਰੇ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਜਾਣੂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ।

ਨਿਰਾਲਾ ਅੱਗੇ ਵਧੂ ਲੇਖਕ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਦਰੋਹੀ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖੀਆਂ ਜਦੋਂ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਸੀਹੇ ਸਹਿਣੇ ਪਏ। ਜੋ ਲੇਖਕ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ ਤੇ ਸੱਚ ਪ੍ਰਤੀ ਈਮਾਨਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਨੂੰ ਹਾਸਲ ਕਰਨਾ ਕੋਈ ਕਠਿਨ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਲਗਿਆ ਕਰਦਾ।

'ਨਿਰਾਲਾ' ਦੀ ਕਾਹਣੀ ਚਾਹੇ 'ਸ਼ਰੇਣੀ-ਯੁੱਧ' ਹੈ ਚਾਹੇ 'ਖੰਡਰ' ਤੇ ਚਾਹੇ 'ਤ੍ਰਿਸ਼ੰਕੂ' ਉਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਣ ਨਾਲ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਇਕ ਸੁਨੇਹਾ, ਸੇਧ ਤੇ ਨਵੀਂ ਕਿਰਨ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਤੇ ਮੇਰੀ ਜਾਚੇ ਇਕ ਚੰਗੇ ਲੇਖਕ ਦਾ ਇਹੋ ਵੱਡਾ ਗੁਣ ਹੈ।

ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੜ੍ਹਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਆਪਾਂ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਊਣਤਾਈਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਮਸਲਨ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚਲਾ ਨਾਇਕ ਜੋ ਅਸਲ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਖੁਦ ਹੀ ਕਈ ਰੂਪ ਬਦਲ ਕੇ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਈ ਥਾਈਂ ਇੰਨਾ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਸੋਚ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਅਖਰਨ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸੁਭਾਅ ਤੇ ਵਿਦਰੋਹ ਕਦੇ ਕਦੇ ਓਪਰਾ ਜਾਪਣ ਲਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨੂੰ ਠੇਸ ਪੁੱਜਦੀ ਹੈ। ਬਹੁਤੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਪਤ ਮੀਟਿੰਗਾਂ, ਗੁਪਤਵਾਸ, ਅੰਦੋਲਨ, ਮੁਜ਼ਾਹਰੇ ਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਲੱਗਾ ਲੇਖਕ ਭਾਵੁਕ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਕਿਆਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ: ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਆਪਾਂ ਉਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜਿਸ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਰਖਿਆ ਹੈ। 'ਸੰਤਾਪ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਨਾਇਕ ਜੋ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਉਪਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਲੇਖਕ ਖੁਦ ਆਪ ਹੀ ਹੈ, ਕਹਾਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਸੋਚ 'ਚ ਗੁਹਸਿਆ ਕਿਸੇ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੇ ਭੈਅ ਤੋਂ ਤ੍ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਲਪਨਾ ਵਿਚ ਉਹ ਭੈਅ ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ 'ਚ ਕੁਰੇਦਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਉਹ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਆਦਿ ਹੈ ਪਰ ਦੂਸਰਾ ਪੈਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਿਆ ਹੀ ਲੇਖਕ ਇਕ ਪਿਆਰ ਲੀਲਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਛੂੰਹਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮਧਅੰਤਰ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਅਚਾਨਕ ਬੰਦ ਹੋ ਕੇ ਨਵੇਂ ਪੈਰੇ ਤੋਂ ਕਹਾਣੀ ਇਕ ਹੋਰ ਰੂਪ ਬਦਲਦੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਲੇਖਕ ਹੜਤਾਲ ਦੇ ਚੌਦਵੇਂ ਦਿਨ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਕਾਮਿਆਂ, ਮੁਜ਼ਾਹਰਿਆਂ ਤੇ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦੀ ਹੋਈ ਨਾਇਕ ਵਲੋਂ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਲੋਕਾਂ ਹੱਥੋਂ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਨ ਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਨਾਲ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਰੂਰ ਕੰਪੋਜ਼ਿੰਗ ਵੇਲੇ ਅੱਧਾ ਭਾਗ ਕਿਤੇ ਗੁੰਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ—ਪਰ ਇੰਜ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਤਕਨੀਕ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਤਕਨੀਕ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿੰਦੀ ਤੇ ਖਬਰ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਨਿਰਾਲਾ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਲੇਖਕ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਵੱਡੀ ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਾਲਾ ਸਾਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੀਆ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇਵੇਗਾ। ★

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਕਸੇਲ ਦਾ ਨਵਾਂ ਨਾਵਲ ਪੁਸ਼ਪ-ਬਨ

—ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਸੋਢੀ

ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ 'ਵਾਰਡ ਨੰਬਰ ਦਸ' ਤੋਂ ਬਾਦ 'ਪੁਸ਼ਪ ਬਨ' ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦਾ ਹਾਲ ਕੀ ਹੈ। ਮੁਨਾਖਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਪਿੜ ਵਿਚ ਜੂਝਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਖਾਰੇ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਗੋਤੇ ਮਾਰ ਕੇ ਬਹੁ-ਮੁਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਜਦ ਨਿਰਦਈ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਜ਼ਾਲਮ ਹਥਾਂ ਨੇ ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਜੋਤ ਖੋਹ ਲਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਲੇ-ਸ਼ਾਹ, ਅਥਾਹ ਡੂੰਘੇ ਸਮੁਦਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਪਟਕਿਆ ਤਾਂ ਦੇਵ-ਨੇਤ ਨਾਲ, ਜਾਂ ਕਹਿ ਲਉ ਕਿ ਸੁਚੇਤ-ਨੇਤ ਨਾਲ, ਕਸੇਲ ਦੀ ਤੀਜੀ ਅੱਖ ਖੁਲ੍ਹ ਗਈ। ਜੋ ਦੋ ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਜਾਣਾ ਸਰਾਪ (Bane) ਸੀ ਤਾਂ ਤਾਂ ਤੀਜੀ ਅੱਖ ਦਾ ਖੁਲ੍ਹਣਾ ਵਰ (Boon) ਸੀ, ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਇਹ ਅਜੀਬ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਨਿਯਮ ਹੈ ਕਿ ਕਦੇ ਸਰਾਪ ਵਰ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ: ('Bane is turned into Boon') ਅਤੇ ਕਦੇ ਸਰਾਪ ਵਰ ਵਿਚ।

ਪੈਂਤੀ ਸਾਲ ਤੱਕ (੧੯੨੮-੬੩) ਜਿਸ ਬੰਦੇ ਨੇ ਖੁਲ੍ਹੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਜਗਤ ਦੀ ਬਾਹਰਮੁਖਤਾ ਨੂੰ ਮਾਣਿਆ ਹੋਵੇ, ਐਨਾ ਕੁਝ ਪੜ੍ਹਿਆ-ਲਿਖਿਆ ਹੋਵੇ, ਕਲਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਲ ਕਰਕੇ ਨਾਮਣਾ ਵੀ ਖੱਟਿਆ ਹੋਵੇ; ਫੇਰ ਭਰ-ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ੀਲ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਜੋਤ ਜਾਂਦੀ ਰਹੇ, ਤਾਂ ਮਾਨਸਕ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸਦਾ ਕੀ ਹਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ? ਬਾਹਰ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲੋਂ ਉਸਦਾ ਨਾਤਾ ਇਕ-ਦਮ ਤਾਂ ਟੁਟ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਅੰਦਰ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਨਾਤਾ ਇਕ-ਦਮ ਜੁੜਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਅਜੀਬ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਵਿਧੀ (Dialectical Process) ਹੈ। 'ਪੁਸ਼ਪ ਬਨ' ਦੇ ਇਕ ਨਾਇਕ ਜੋਨਸਨ ਵਾਂਗ ਇਕ ਸਮਾਜ-ਸੇਵਕ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਉਹ ਨੇਤਰ-ਹੀਣ ਹੋ ਜਾਣ ਉਤੇ ਮਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਸੋਚਦਾ ਹੈ: 'ਨਹੀਂ ਪਾਪਾ, ਹੁਣ ਮੇਰਾ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਜੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਵਿਅਰਥ ਜਾਪਣ ਲਗ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਹੁਣ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਭਵਿਖ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ। ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਇਕ ਪਹਾੜ ਲਗਦੀ ਹੈ।' (ਪੰਨਾ ੬੩)

ਪਰ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਕਲੱਬਵਾਲਾ ਯਾਦਵ ਜਹੀ ਸਮਾਜ-ਸੁਧਾਰਕ ਤੇ ਵਿਕਲਾਂਗਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਕ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਡੇਵਿਡ ਦੀ ਸਿਆਣਪ ਸਦਕਾ ਜੋਨਸਨ ਵਿਚ ਮੁੜ ਜੀਵਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ (੧੦੩); ਫੇਰ ਇਕ ਵੇਰ, ਜਲਦੀ ਹੀ ਬਾਦ, ਜਦ ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਚਲਦੀ ਗੱਡੀ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਛਲਾਂਗ ਲਗਾਉਣ ਨੂੰ ਉਸਦਾ ਦਿਲ ਮਚਲਦਾ ਹੈ (੧੦੫); ਅਜਿਹੇ ਸੋਕੇ ਤੇ ਡੋਬੇ ਇਕ ਮੁਨਾਖੇ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣੇ ਕੁਦਰਤੀ ਤੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹਨ। ਧਰਮਪਾਲ (ਇਕ ਹੋਰ ਨੇਤਰਹੀਣ) ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੰਤੋਸ਼ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ 'ਜੀ' 'ਜੀ' ਕਹਿੰਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਥਕਦੀ, ਜੇ ਕਦੇ ਕੁਝ ਅੱਕ ਕੇ ਜਾਂ ਭੁਲੇਖੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸਨੂੰ 'ਬਾਬਾ' ਜਾਂ 'ਨਹੀਂ, ਬਾਬਾ' ਕਹਿ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਧਰਮਪਾਲ ਦੇ ਮਨ ਉਤੇ ਇਸ ਨਿਰਬਲ ਜਹੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵੀ ਸੱਟ ਲਗਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸੱਟ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਮਿਠੀ ਜਿਹੀ ਦਰਦ ਹੀ ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਤੀਸਰਾ ਮੁਖ ਨੇਤਰਹੀਣ ਪਾਤਰ ਖੁਦ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ ਹੈ ਜੋ ਇਸ 'ਨਾਵਲ-ਨੁਮਾ ਜੀਵਨੀ (Novel like biography) ਜਾਂ 'ਜੀਵਨੀ-ਪਰਕ ਨਾਵਲ' (Biographical Novel) ਦਾ ਕਰਤਾ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ੧੯੬੨ ਤੋਂ ੧੯੭੨ ਤੱਕ ਦੇ ਆਪਣੇ ਦਸ ਸਾਲ ਦੇ ਮੁਨਾਖਾ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਰਵੇ ਆਪਣੀ ਅਭਲਾਖਾ ਤੇ ਅਹਿਸਾਸਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਫਲਤਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਫਲਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ, ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਰਵੇ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਮੁਖਤਾ (Historiography) ਨੂੰ ਵੀ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦੇ 'ਇਨਫਰਾ-ਸਟਰਕਚਰ' (Infra-Structure) ਵਿਚ 'ਪ੍ਰੀਤ ਲੇਖਕ' (ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ), ਸੰਤ ਚਕਰਵਰਤੀ, ਨਾਮਧਾਰੀ ਬਾਬਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ,

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰੇਰੂ ਸਾਹਿਬ, ਰਾੜਾ ਸਾਹਿਬ, ਆਲਮਗੀਰ ਦੀ ਵਡਿਆਈ; ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮੁਖ ਮੰਤਰੀ ਗੁਰਮਖ ਸਿੰਘ ਮੁਸਾਫਰ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਲ ਕਸੇਲ ਨੇ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਬਿਨੇ-ਪੱਤਰ ਲਿਖੇ; 'ਨਗਰ ਨਿਰਮਾਨ ਸੰਘ' ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ (ਸ਼ਾਇਦ ਮੁਬਾਰਕ ਸਿੰਘ) ਅਤੇ ਮੁਸਾਫਰ ਜੀ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਮਿਲਿਆ । ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ 'ਸੈਨਿਕ ਸਹਾਇਕ' (ਕਰਨਲ ਨਰਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ) ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਜਤਾਉਣ ਲਈ ਕੁਝ ਤੁਛ ਜਹੀ ਰਕਮ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਫੰਡ ਵਿਚੋਂ ਭਜਵਾਈ ਜੋ ਲੇਖਕ ਨੇ ਸਾਊਪੁਣੇ ਵਾਲੀ ਨਰਮਾਈ ਨਾਲ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿਤੀ; ਉਸ ਸਮੇਂ ਚਲ ਰਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬਾ ਲਹਿਰ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਪਿਤਾਮਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਹੈ । 'ਛੋਟਾ ਸੰਤ' ਬੜੀ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾਲ ਲੇਖਕ-ਨਾਇਕ ਦੀ 'ਤਕਲੀਫ' ਸੁਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫੇਰ ਉਸ ਨੂੰ ਬਿਨੇ-ਪੱਤਰ ਲਿਖਕੇ ਦੇ ਜਾਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਸਾਡੀ ਨੌਕਰ-ਸ਼ਾਹੀ, ਦਫਤਰ ਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ ਅਫਸਰ ਸ਼ਾਹੀ ਉਤੇ ਪਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਵਿਅੰਗ ਵੀ ਹਨ । ਮੁਖ ਮੰਤਰੀ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਪਾਸ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਬੇਨਤੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਹੁੰਗਾਰਾ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ । ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਵਲੋਂ ਦੋ ਸੌ ਰੁਪਏ ਦੀ ਤੁਛ ਜਹੀ ਰਕਮ ਇਸ ਲਈ ਆ ਗਈ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਸੈਨਿਕ ਸਹਾਇਕ ਲੇਖਕ ਦਾ ਜਾਣਕਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ 'ਹਮਦਰਦੀ' ਰਖਦਾ ਸੀ । ਜਦ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ 'ਪੁਨਰਵਾਸ' ਨੂੰ ਇਸ ਯੋਗ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਦੀਆ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਨਖਾਹ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਇਕ ਮਾਮੂਲੀ ਇਨਸਪਕਟਰ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਦੇਣੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ । ਬੜੀਆਂ ਟੱਕਰਾਂ ਮਾਰਨ ਉਪਰੰਤ ਹੀ ਲੇਖਕ-ਨਾਇਕ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ 'ਡੈਪੂਟੇਸ਼ਨ' ਉਤੇ ਲਿਆ ਗਿਆ ।

ਮਦਰਾਸ ਵਿਚ ਕਾਮਰਾਜ ਮੁਖ ਮੰਤਰੀ ਸੀ ਜਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ 'ਸੇਵਾ ਸਮਾਗਮ' ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਕਰਨ ਆਈ; ਮਹਾਨ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਮਹਾਨ ਨੇਤਾਵਾਂ, ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸੁਪਨੇ; ਅਮਰੀਕਾ ਵਲੋਂ ਪੀ. ਐਲ ੪੮੦ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਹਾਇਤਾ, ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੀ ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ, ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਹਸਪਤਾਲ ਤੇ ਉਸਦੇ ਅਧੀਨ ਵਿਕਲਾਂਗਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਸਿਖਾਉਣ ਦੇ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ, ਪੀ. ਐਲ ੪੮੦ ਸਕੀਮ ਦਾ ਬੰਦ ਹੋਣਾ ! ਕ੍ਰਿਸਟੋਫਰ ਮਿਸ਼ਨ ਲਈ ਪਛਮੀ ਜਰਮਨੀ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ; ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਲੜਾਈ; ਰਾਜਸੀ-ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ-ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਨਿੱਕੇ-ਮੋਟੇ ਛਿਟੇ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ-ਪਰਕ ਨਾਵਲ ਦੇ ਕਥਾਨਕ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਭਾਵੇਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਮਹਾਨ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਾ ਗੁਣ-ਗਾਨ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕਠੋਰ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ "ਬਜ਼ੁਰਗ ਸਾਹਿਤਕਾਰ" ਮੁਖ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਚਿਠੀਆਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੂਬੇ ਲਈ ਚਲ ਰਹੇ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਛੋਟਾ ਪਿਤਾਮਾ ਸਿਰਫ 'ਬਿਨੇ-ਪੱਤਰ' ਲਿਖ ਕੇ ਦੇ ਜਾਣ ਲਈ ਕਹਿ ਕੇ ਮੁੜ ਵਾਤ ਨਹੀਂ ਪੁਛਦਾ । ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਵਿਕਲਾਂਗਾਂ, ਅਨਾਥਾਂ, ਸਤਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਹਸਪਤਾਲ, ਸ਼ਿਸ਼ੂ-ਆਸ਼ਰਮ, ਸਮਾਜ-ਸੇਵੀ ਡਾਕਟਰ, ਮਿਸ਼ਨਰੀ, ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਾਨਵੀ ਸਮਾਜ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ, ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਸੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਲਥ-ਵਾਲਾ ਯਾਦਵ, ਬਾਬਾ ਕਲਸੀਆ ਜਹੇ ਉਦਮੀ ਮਾਨਵਤਾ-ਵਾਦੀ, ਡਾ: ਰੈਂਬੋ ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਗੰਧਰਭ (ਨੇਤਰਹੀਣ) ਜਹੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਅਜਿਹੇ ਮਨੁਖ-ਹਿਤੈਸੀ ਲੋਕ ਹਨ । ਇਸ ਦੇ ਵਿਪ੍ਰੀਤ ਸਾਡੇ ਦੇਸੀ ਡਾਕਟਰ, ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਕਰਿੰਦੇ ਮਨੁਖੀ ਹਮਦਰਦੀ ਤੋਂ ਕੋਰੇ ਤੇ ਸਖਣੇ ਹਨ ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦਸ ਸਾਲ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਛੁਟ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਨੇਤਰਹੀਣ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀਆਂ (ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਕ ਬਨਸਪਤੀ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਧਰਮਪਾਲ, ਮਦਰਾਸ ਦੇ ਈਸਾਈ ਅਫਸਰ ਜੌਨਸਨ ਤੇ ਇਕ ਧਾਰਮਕ ਆਤਮਾ (ਗਿਆਨੀ ਗੰਧਰਭ) ਦੀ ਗਤੀ-ਵਿਧੀ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦੇਂਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ 'ਮੁਬਿਲਿਟੀ ਸਟਿਕ' (ਅੰਨ੍ਹੇ ਦੀ ਡੰਗੋਰੀ) ਪਿਛੇ ਇਕ ਨੇਤਰਹੀਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇਤਰਹੀਣ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ 'ਸੰਸਾਰ' (Realm) ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਅੰਤਰੀਵ ਮੰਡਲ ਦੀ ਦਿਗ-ਦਰਸ਼ਕ ਇਕ ਮਹਾਨ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਆਤਮਾ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚੇ ਦੀ ਪਕਿਆਈ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ —ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ 'ਮੁਨਾਖਾ' ਸੌ ਸੁਜਾਖਿਆਂ ਉਤੇ ਭਾਰੂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ ਆਪਣੀ ਬੌਧਿਕ ਨਿਮਰਤਾ ਦੇ

ਕਾਰਨ ਜੋ ਕੁਝ ਲੇਖਕ-ਨਾਇਕ ਕਸੇਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਹਿ ਜਾਂ ਕਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ, ਉਹ ਧਰਮਪਾਲ, ਜੈਨਸਨ ਤੇ ਗੰਦਰਭ ਰਾਹੀਂ ਕਹਿ ਤੇ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਜੈਨਸਨ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਰਵਾਰ ਦੇ ਜੀਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਡੇਵਡ ਦੀ ਸਿਆਣਪ, ਮਾਂ ਦੀ ਮਮਤਾ, ਭਰਾ ਤੇ ਭਰਜਾਈ ਅਤੇ ਸਹਾਇਕ ਸੁੰਦਰਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧ, 'ਸੇਵਾ ਸਮਾਜਮ', ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਤਿੰਨ ਮੰਗਣੀਆਂ ਹੋਣੀਆਂ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਟੁਟਣਾ, ਆਖਰ ਚੌਥੀ ਨਾਲ ਸ਼ਾਦੀ, ਮਦਰਾਸ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਵੱਸਣਾ; ਯਾਦਵ ਤੇ ਰੈਂਬੋ, ਕਸੇਲ ਤੇ ਗੰਧਰਭ ਨਾਲ ਸਬੰਧ—ਨਾਵਲ ਦੇ ਕਥਾਨਕ ਦਾ ਮੁਖ ਧੁਰਾ ਹੈ। ਊਸ਼ਾ ਮਾਸਟਰਨੀ, ਕੌਸ਼ਲਿਆ ਨੌਕਰਾਣੀ, ਪ੍ਰਭਾ ਤੇ ਕਸਤੂਰੀ ਜਹੀਆਂ ਸਤਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਪੁਨਰਵਾਸ ਅਤੇ ਧਰਮਪਾਲ, ਕਸੇਲ, ਗੰਦਰਭ, ਰੈਂਬੋ, ਸੰਤ ਚਕਰਵਰਤੀ ਆਦਿ ਨਿਕੇ ਕਥਾਨਕ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਯਾਂਤ੍ਰਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੁਖ ਕਥਾਨਕ ਨਾਲ ਜੋੜੇ ਗਏ ਹੋਣ। ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਭੁਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਇਹ ਤਕਨੀਕ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਨਾਵਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ 'ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ-ਪਰਕ ਨਾਵਲ' ਹੈ—ਜਿਸ ਦਾ ਮੁਖ ਉਦੇਸ਼ ਕਰਤਾ-ਦਵਾਰਾ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਮੰਡਲ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਨਾਵਲ ਉਤੇ ਸੁਕਲਪਣਾ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਭਾਰ ਵਧੇਰੇ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਕਾਰਨ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਹੋਵੇ ਕਿ ਲੇਖਕ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਭਾਗ ਵਿਦਵਾਨ ਸਮਾਲੋਚਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਬਿਤਾਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਵੀ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਲਾਭ ਸਿਆਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਕਿ 'ਕਾਮ' ਉਤੇ 'ਅਰਥ' ਦੀ ਪਰਮੁਖਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੋਰਕੀ ਦੀ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਸਮਝਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਹੋਰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉਤੇ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਕੋਈ ਰਚਨਾ ਸ਼ਾਇਦ ਨਾ ਹੀ ਸਮਝਾ ਸਕੇ।

ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਲੰਮੇ ਸੰਬੋਧਨੀ ਭਾਸ਼ਨਾਂ ਜਾਂ ਸਥਾਨਾਂ ਦਾ ਜੋ ਵੇਰਵਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਸੰਕੋਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਬੋਦੀ ਗਾਲਪਨੇਕ ਨਾਲੋਂ ਵਧ, ਬੋਧਕ ਸੁਰ ਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ: ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ ਨੇ "ਵਾਰਡ ਨੰਬਰ ਦਸ" ਅਤੇ "ਪੁਸ਼ਪ ਬਨ" ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਕੇਂਦਰਤ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਨੇਤਰਹੀਣ ਸੂਰਮਿਆਂਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਕਲਪਣਾ ਤੇ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਦਰਸਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਅਮਰਜੀਤ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਸੋਵਾ, ਬਾਦੀ ਗੇਟ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸ. ਤਰਸੇਮ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਇੱਕ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ-ਅਧਿਐਨ

—ਡਾ. ਅਮਰ-ਕੋਮਲ

ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਨਵੀਂ ਪੀੜੀ ਦੇ ਪਰਮੁੱਖ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਦੀ, ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਗੁਰਬਚਨ ਭੁਲਰ, ਵਰਿਆਮ ਸੰਧੂ, ਰਘਬੀਰ ਢੰਡ, ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ, ਮੋਹਨ ਭੰਡਾਰੀ, ਪ੍ਰੇਮ ਗੋਰਖੀ, ਤੇਜਵੰਤਮਾਨ, ਮੁਖਤਾਰ ਗਿੱਲ, ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ-ਸੰਧੂ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਅਤਰ ਜੀਤ, ਸੁਖਜੀਤ ਭੱਠਲ, ਨੱਛਤਰ, ਜੋਗਿੰਦਰ ਨਿਰਾਲਾ, ਜਸਬੀਰ ਭੁਲਰ, ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਾਮੋਸ਼, ਕੇ. ਐਲ ਗਰਗ, ਹਰਪਾਲਜੀਤ ਪਾਲੀ, ਹਮਦਰਦ ਵੀਰ ਨੌਸ਼ਹਿਰਵੀ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਪੰਨੂ, ਖਾਲਿਦ ਹੁਸੈਨ, ਗੁਰਦੇਵ ਰੁਪਾਣਾ, ਗੁਰਮੇਲ ਮਡਾਹੜ, ਗੁਲਚੁਹਾਨ, ਕਿਰਪਾਲ ਕਜ਼ਾਕ, ਚੰਦਨ-ਨੇਗੀ, ਜਰਨੈਲ ਪੁਰੀ, ਬਚਿੰਤ ਕੌਰ, ਸੁਖਵੰਤ ਕੌਰ ਮਾਨ, ਕੇਵਲ ਸੂਦ, ਗੁਰਚਰਨ ਭੀਖੀ, ਸੁਲੱਖਣ ਮੀਤ, ਚਰਨ ਜੀਤ ਚੰਨੀ, ਬਲਜੀਤ ਬਲੀ, ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੀ. ਸੀ. ਐਸ, ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਮਿਤਵਾ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸ. ਤਰਸੇਮ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੂਰੀ ਸ਼ਿਦੱਤ ਨਾਲ ੧੯੭੦ ਤੋਂ ਥੋੜਾ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖਣਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਤੇ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਲਿਖਣ ਲੱਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਨਵ-ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ

ਕੀੜੀ। ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਪੋਂਤੂ ਨਿਮਨ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਮਧ ਵਰਗੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਨੂੰ ਛੱਡ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਨਵ-ਯਥਾਰਥ ਤੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਨੂੰ ਲਿਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਚੇਤਨਾ ਮੁੱਖ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੌਸਲਾ ਵਧਾਊ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਨਵਾਂ ਮੀਲ ਪੱਥਰ ਹੈ।

ਸ. ਤਰਸੇਮ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੇ ੧੯੬੦ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੱਚੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ੧੯੬੮ ਈਂ ਤੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਿਰੰਤਰ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦੀ ੧੯੭੬ ਈ: ਵਿਚ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਜੋਤ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਉਹ ਅੰਦਰਲੀ ਜੋਤ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦਵਾਰਾ ਆਪਣੇ ਲਿਖਣ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਚਾਲੂ ਰੱਖ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਅਜੇ ਤੱਕ ਸਾਨੂੰ ਤਿੰਨ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :—

(ੳ) ਕਣਕ ਦਾ ਬੁੱਕ (ਪਹਿਲਾ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ) ਇਹ ੧੯੭੨ਈ: ਵਿਚ ਛਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੁੱਲ ੧੬ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ।

(ਅ) ਅੱਜ ਦਾ ਮਸੀਹੇ (ਦੂਜਾ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ੧੯੭੭) ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀਹ ਹੈ।

(ੲ) ਪਾਟਿਆ ਦੁੱਧ : (ਤੀਜਾ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ੧੯੮੧) ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ੧੩ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ. ਤਰਸੇਮ ਨੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਕੁੱਲ ੪੯ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੁਸਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਵਾਈਆਂ ਹਨ। ਗਿਣਤੀ ਪੱਖੋਂ ਉਸਨੇ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀਆਂ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਗੁਣ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਅਤੇ ਕਲਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸ. ਤਰਸੇਮ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕਈ ਇਕ ਥੋੜ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਤੀਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਘੱਟ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਥਾਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ।

ਸੰਨ ੧੯੬੮ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ੧੯੮੧ਈ: ਦਾ ਸਮਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਮਾਂ ਹੈ। ਸ, ਤਰਸੇਮ ਇਕ ਗੰਭੀਰ ਕਹਾਣੀ ਲੇਖਕ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਕਵੀ ਵਾਂਗ ਨਾ ਹੀ ਭਾਵੁਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਹੀ ਲੋਕ ਪ੍ਰਿਯਾ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋਚਾ ਲਈ ਰਤੀ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਜਗਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਚੇਤਨ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਚਿੰਤਨਸ਼ੀਲ ਵੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਥੋੜੇ ਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤਜਰਬਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਰਹਿਕੇ ਨਿਮਨ-ਮਧ ਵਰਗ, ਗਰੀਬ ਕਿਰਸਾਨ ਦਿਹਾੜੀਦਾਰ-ਕਿਰਤੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਦੀ ਔਖ ਨੂੰ ਨੇੜਿਓਂ ਹੋਕੇ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਸਮਝਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵੀ ਅਹਿਸਾਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪਿਛੋਂ ਕਿਵੇਂ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੋਸ਼ਤ ਅਤੇ ਸੋਸ਼ਨ ਵਰਗ ਦੀ ਪਰਖ ਤੇ ਪਹਿਚਾਣ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਵੰਦ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਨਿਵੇਕਲਾ ਹੈ। ਨਵੀਂ ਸੁਰ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ। ਸ. ਤਰਸੇਮ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਤਰਜ਼ੇ-ਫਿਕਰ ਦਾ ਅਟੁੱਟਵਾਂ ਅੰਗ ਬਣੇ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਹਮਦਰਦੀ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਬਲਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਬਣਾਕੇ ਨਵੇਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਇੰਜ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਨਾ ਹਾਰੇ ਹੁਟੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਨਾ ਹੀ ਸਮਝੌਤਾ ਵਾਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਅੱਗੇ ਵਧਣ, ਅਨਿਆਏ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਭਖਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਯਥਾਰਥ, ਜਟਿੱਲ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਥਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਤੇ ਮੱਧ ਸ੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਹੀ-ਤਰਜਮਾਨੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਦੇ ਹਰੇ ਚਿੱਟੇ ਇਨਕਲਾਬ ਵਿਚ ਲੁਟਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਲੁਟੀਂਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਰਗ ਸ. ਤਰਸੇਮ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਪਾਤਰ ਬਣੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਥਿਤੀਆਂ, ਵੱਖ ਵੱਖ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ।

ਇੰਜ ਇਹ ਜੱਟਿਲ ਤੇ ਸੰਕਟਮਈ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਸਹੀ ਤਸਵੀਰ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਅਧਿਐਨ ਇਹ ਪਰਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਉਸਨੇ ਇਸ ਦੌਰ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਕ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਜੱਟਿਲ ਸੰਕਟਮਈ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਗੋਚਰ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ ਉਥੇ ਸ. ਤਰਸੇਮ ਦੀ ਵਿਖੱਲਣਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਉਹਦੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਚੇਤਨ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਨਹੀਂ ਵਿਖਾਏ ਗਏ ਬਲਕਿ ਰਾਜਨੀਤਕ ਚੇਤਨਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਵੀ ਵਿਖਾਏ ਹਨ। ਇਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਝੁਕਾਅ ਵਾਲੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਉਹਦੇ ਲਘੂ ਪਾਤਰ ਜਦ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਵਿਖਾਏ ਗਏ ਹਨ ਅਸਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਹਾਂ ਮਾਨਵ ਦਲੇਰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੂਝ ਵਾਲੇ ਸੇਧ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਬਣ ਗਏ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਬੋਧ ਉਸ ਦੇ ਦੂਜੇ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਅੱਜ ਦੇ ਮਸੀਹੇ' ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ. ਤਰਸੇਮ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਵਿਚਲੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਢਲੇ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਫੋਕੀ ਰੁਮਾਂਟਿਕਤਾ ਭਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਬਹੁਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਪ੍ਰੀਯਾ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਨਾ ਕੁੜੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਹੀ ਕਾਮਿਕ-ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਫੋਕੀਆਂ ਸਥਾਨਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸਿਰਜਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਉਸ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਨਾਂ ਹੁੰਦਾ ਮਹਿਸੂਸਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਤਿ ਭਾਵੁਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਕੇ ਸੋਚਦੇ ਹਨ। ਕਾਰਨ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹੰਢਾਏ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਹੀ ਕਹਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੋ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸਾਰਥਿਕ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੜ੍ਹਨ ਪਿੱਛੋਂ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਰਤੀ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜੋ ਕਾਮ, ਫੋਕੇ ਪਿਆਰ, ਕਰੁਣਾ ਅਤੇ ਫੋਕੇ ਕ੍ਰੋਧ ਤੇ ਘਿਰਣਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸ. ਤਰਸੇਮ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਕਲੋਤਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਬੋਧ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਚਿੰਤਨ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਆਦਰਸ਼ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਨਵਾਂ ਸ਼ਿਵ ਜੀ' ਦਾ ਨਾਟਿਕ ਇਕ ਚਿਤਰ-ਕਾਰ ਹੈ ਜੋ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਆਰਥਕ ਸੰਕਟ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸਿਰਜਨ—ਪਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਹੈ। ਇੰਜ ਉਸ ਦੀ ਸੋਚ ਇਸ ਸੰਕਟਮਈ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਹੀਣ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਆਦਰਸ਼ ਵਲ ਮੁੜਦੀ ਹੈ ਜੋ ਨਵੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਨਵਾਂ ਸ਼ਿਵਜੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦਾ ਜਨਮਦਾਤਾ ਹੈ ਜੋ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਕਲਾਕਾਰ ਨੂੰ ਆਰਥਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਹੀਣ ਭਾਵਨਾਂ ਵਿਚ ਖਿਝਦਾ ਅਤੇ ਤੜਪਦਾ ਵਿਖਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸੁਚੇਤ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦਾ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ।

ਸ. ਤਰਸੇਮ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ 'ਕਬਰ' ਰਾਹੀਂ ਪੁਰਾਤਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਪੱਖ 'ਤੇ ਤਕੜਾ ਵਿਅੰਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਛਿੰਦੀ ਨਾਂ ਦੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਕੁੜੀ ਦੇ ਮਰਨ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਅੰਤਮ ਸਸਕਾਰ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਘਰਦਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਗਏ ਦੋਸਤਾਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਤੇ ਲਾਗੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਅ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਬਰ ਪੁਟਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਇਹ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ। ਇੰਜ ਕਰਨਾ ਬੁਰਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਖਰ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਲੀ ਆਕੇ ਇਹ ਕਹਿਕੇ ਕਬਰ ਪਟਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੰਜ ਖਿਦਮੱਤ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਉਹ ਪੁੰਨ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। "ਜੱਟ ਦਾ ਤੀਜਾ ਪੁੱਤਰ" ਨਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਮਧ ਵਰਗੀ ਪੇਟੀ ਬੁਰਜੂਆ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਗਿਆ, ਜੱਟ ਦੀ ਖੇਤੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜਿਨਸ ਦਾ ਖਰੀਦਦਾਰ ਲੋਟੂ ਲਾਲਾ, ਜੱਟ ਦਾ ਸੋਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਉਥੇ ਸ. ਤਰਸੇਮ ਨੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਜੱਟ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਚੇਤਨ-ਸੂਝ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਨਾਇਕ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਸ. ਤਰਸੇਮ ਜਿਥੇ ਲੁੱਟ ਖਸੁੱਟ ਤੇ ਹੇਰਾ ਫੇਰੀਆਂ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਤੇ ਝਾਤ ਪੁਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਆੜ੍ਹਤੀਏ ਦੀ ਵਹਿ ਫੇਰੀ ਹੁੰਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਵਧੀਆ ਚਿੱਤਰ ਵੀ ਖਿਚਦਾ ਹੈ। ਭੋਲੇਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮੱਕਾਰ ਅਤੇ ਫਰੇਬੀ

ਜੀਵਨ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਇਕ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀ "ਡਰ", ਸ. ਤਰਸੇਮ ਦੀ ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਲਕੀਰ ਦੇ ਫਕੀਰ, ਸਵੈਹਿਤਾਂ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਅਧਿਆਪਕ ਨਹੀਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗ਼ਲਤ ਰਵੱਈਏ ਕਾਰਨ ਕਾਲੂ ਵਰਗੇ ਸੈਂਕੜੇ ਮਲੂਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਨ ਲਗਦੇ ਹਨ। "ਟਿੱਬੇ" ਨਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਾਡੇ ਲੋਕ ਅਜੇ ਵੀ ਰੂੜ੍ਹੀਵਾਦ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ-ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀ ਕੈਦ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਐਨੀ-ਸੂਝ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਿਤਕਾਰੀ ਕੌਣ ਹੈ ? ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਮਨੁੱਖੀ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਮੋਹ ਨੂੰ ਇਕ ਕੱਟੜ ਪਰਵਿਰਤੀ ਵਜੋਂ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਉਥੇ ਪੁਰਾਤਨਾ ਅਤੇ ਨਵੀਨਤਾ ਦੀ ਟੱਕਰ ਵੀ ਦਰਸਾਈ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਦਰਸ਼ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਨਿਰਾਸਤਾ ਵਿਖਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਚੇਤਨ ਸ਼ੀਲ ਤੇ ਯਤਨ-ਸ਼ੀਲ ਵਿਖਾਉਂਦਾ।

ਏਥੇ ਸ. ਤਰਸੇਮ ਜਿਥੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪੁਰਾਤਨ ਰੂੜ੍ਹੀਵਾਦੀ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨਾਲ ਭਾਵੁਕ ਮੋਹ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਆਦਰਸ਼ ਨਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਅਗਾਂਹ ਵਲ ਟੋਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮੱਰਥ ਰਿਹਾ ਹੈ। "ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬਾ ਕਹਾਣੀ" ਵਿਚ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਮਾਨਸਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਤਨਾਅ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਿਕ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ, ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਤੋਂ ਟੁਟਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਾਸਟਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਨਿੱਜੀ ਮਾਨਸਿਕ ਗੁੰਝਲ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ ਸਾਡੀ ਹਮਦਰਦੀ ਦਾ ਪਾਤਰ ਤਾਂ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਨਾਟਿਕ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਿਆ। "ਮੁੜ ਵਤਨਾਂ ਨੂੰ" ਸ. ਤਰਸੇਮ ਦੀ, ਏਸੇ ਪਰਕਰਣ ਦੀ ਅਗਲੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾਇਕ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਭਾਵੁਕ ਮੋਹ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲਾ ਪਾਤਰ ਬਖਸ਼ੀ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਜਾ ਸਕੇਗਾ। ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਸੁਪਨਾ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਦੀ ਆਸ ਹੈ। ਜਦ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜਾਂ ਲਾਹੌਰ ਵਲ ਨੂੰ ਵਧਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਭਾਵੁਕ ਭੁਲੇਖਾ ਹੈ। ਏਸ ਲੜੀ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀ "ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਮੌਤ" ਏਸੇ ਪਰਕਰਣ ਵਿਚ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸ. ਤਰਸੇਮ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚਲੀਆਂ ਵਧੇਰੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਚਿਤਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਧਾਰਾ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ-ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਰੂਪ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਅਨਿਆਏ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਪਾਤਰ ਪੇਸ਼ ਹਨ। ਇੰਜ ਸ. ਤਰਸੇਮ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਓਟ ਲੈਕੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਜੋ ਆਦਰਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਸੰਕਲਪ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ. ਤਰਸੇਮ ਦੇ ਏਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਦਕੇ ਉਸ ਦੀ ਹਰ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਅਨੁਭਾਵ ਦੀ ਅਮੀਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਨੇ ਹੀ ਉਸਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਬੇ ਲੱਝੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਪਾਤਰ ਕਠੋਰ ਸਮਾਜਿਕ ਹਾਲਾਤ ਤੋਂ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਵਜੋਂ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਕਣਕ ਦਾ ਬੁੱਕ' ਅਤੇ "ਡਾਕਟਰ ਤੇ ਤਾਂਗੇ ਵਾਲਾ" ਹਨ। ਇਸ ਝੁਕਾਅ ਦਾ ਵਿਕਾਸਾਤਮਕ ਸਰੂਪ ਉਸ ਦੇ ਅਗਲੇ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ।

ਸ. ਤਰਸੇਮ, ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਦੂਜਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਅੱਜ ਦੇ ਮਸੀਹੇ' ੧੯੭੭ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਵਾਇਆ। ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਉਸ ਸਮਾਜਿਕ ਅਨਿਆਇ, ਜ਼ੁਲਮ, ਤਸ਼ੱਦਦ ਤੇ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੌਰ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗ ਸੀ। ਕਵਿਤਾ ਵਾਂਗ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਵਿਦਰੋਹ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਤਸ਼ਦੱਦ, ਜ਼ੁਲਮ, ਅਨਿਆਇ ਅਤੇ ਰੂੜ੍ਹੀਵਾਦੀ ਫਿਊਡਲ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਜਕੜਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਮ ਵਜੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਗਲਤ ਕਾਰਜਾਂ, ਬੁਰਜੂਆਜ਼ੀ ਅਤੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਸੱਤਾ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਕਿਰਸਾਨਾਂ ਕਿਰਤੀਆਂ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਤਾਕਤ, ਬਗਾਵਤ ਅਤੇ ਲਘੂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਰੋਹ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਟਕਰਾਓ ਹੋਣ 'ਤੇ ਜੋ ਹਾਲਾਤ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਉਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਤੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ

ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਜੁਝਾਰੂ ਕਵਿਤਾ ਜਾਂ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਜੁਝਾਰੂ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦੌਰ ਦੀਆਂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਝੁਕਾਅ ਜੁਝਾਰਸ਼ੀਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਅਤਿਗੂਹੜਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕੇਵਲ "ਇਕੋ ਲਕਸ਼" ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਹੀਂ (ਹੋਰ ਕੁਝ) ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਯਥਾਰਥ ਚਿਤਰਣ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਰਹੱਸਮਈ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਨੂੰ ਕਲਾ ਵਿਚ ਸਮੋਕੇ ਇੰਜ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕ ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਵੰਦ ਵਿਚ ਪਲਦੇ ਭਿੰਨ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਪਾਤਰ, ਵਿਸ਼ਸ਼ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਸੰਕਟ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ, ਪਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਜੂਝਦੇ ਵੇਖਦੇ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਕਾਰ ਸੁਚੇਤ ਤੋਰ 'ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਆਰਥਿਕ ਅਦਿਆਇ ਵਿਚ ਜੂਝਦੇ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਤੋਰ 'ਤੇ ਚੇਤਨ ਹੋਇਆ ਵਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਤੇ ਸੁਚੇਤ ਤੋਰ 'ਤੇ ਬੁਰਜੂਆ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਰੁਚੀਆਂ ਦਾ ਭਾਂਡਾ ਭੰਨਦੇ ਹਨ। ਇੰਜ ਅਜਿਹੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਸਫਲ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਲਿਖਣਾ ਜਿਥੇ ਕਲਾਤਮਕ ਪੱਖੋਂ ਔਖਾ ਹੈ ਉਥੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦਾ ਸਵੈ ਜੀਵਨ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਵੀ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਕਾਰ ਉਹ ਸਫਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਚੇਤਨਸ਼ੀਲ ਹੋਵੇ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਤੋਰ 'ਤੇ ਚੇਤਨ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਦੀ ਕਲਾ ਵਿਧੀ ਆਉਂਦੀ ਹੋਵੇ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਕਹਾਣੀ ਕੇਵਲ ਦਸਤਵਾਜ਼ੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਭਾਵੁਕ ਚਿਹਰਾ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਅੱਜ ਦੇ ਮਸੀਹੇ ਅਤੇ ਪਾਟਿਆ ਦੁੱਧ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿਾਂ ਦੀਆਂ ਵਧੇਰੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਨਾਇਕ ਆਰਥਕ-ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਜੂਝ ਰਹੇ ਲਘੂ ਮਨੁੱਖ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਪਣੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਅਪਾਰ ਸ਼ਕਤੀ, ਸਿਆਸੀ ਸੂਝ ਅਤੇ ਬਗਾਵਤ ਕਰਨ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਸਦਕੇ ਮਹਾ ਮਨੁੱਖ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। "ਵਿਆਜ਼ ਬੋਲ ਪਿਆ" ਦਾ ਬੂਰਾ ਅਤੇ ਕਪੂਰਾ, "ਚੰਦੋ" ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਚੰਦੋ, "ਨਵਾਂ ਰਾਹ" ਦਾ ਨੀਲੂ, "ਜਿੱਤ" ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸ਼ੇਰਾ, "ਸਾਂਝੇ" ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਪਾਰੋ, "ਹਵੇਲੀ ਵਾਲਾ ਮਾਸਟਰ" ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ "ਅੱਜ ਦੇ ਮਸੀਹੇ" ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਕਿਰਤ ਕਾਮੇ, "ਵੱਡੇ ਘਰ ਦੀ ਨੂੰਹ" ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਮਾਲਣ "ਭਰਿੰਦਾ" ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀ, "ਰਾਖੇ" ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਨਾਇਕ ਅਜਿਹੇ ਨਾਇਕ। ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਨਵੇਂ ਆਰਥਕ ਸੰਕਟ, ਬੁਰਜੁਆਜੀ-ਸਮਾਜਿਕ-ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ, ਕਠੋਰ-ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਹਾਰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਪਰੀਵਰਤਨ ਲੈ ਆਉਣ ਦੀ ਤਾਂਘ ਹੈ। ਉਹ ਕਰਮ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਵਜੋਂ ਰੋਹ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਬਗਾਵਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇੰਜ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਜਾਮ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀ ਅਖੌਤੀ ਉਨਤੀ ਦਾ ਪਰਦਾ ਫਾਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਾਇਕ ਉਸ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪਹਿਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜਾ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਸੋਧ ਮਈ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਹ ਨਾਇਕ ਹੀ ਤਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਵਾਰਾ ਭਖਦੇ ਮਸਲੇ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਸ: ਤਰਸੇਮ—ਆਪਣੇ ਤੀਜੇ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ "ਪਾਟਿਆ ਦੁੱਧ" ਵਿਚ ਹੋਰ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ-ਸ਼ੀਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਰੁਚੀ ਮੱਧਮ ਪੈ ਗਈ ਹੈ, ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਯਥਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਡੂੰਘਾਈ ਆ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਸ: ਤਰਸੇਮ, ਅੱਖਾ ਤੋਂ ਜੋਤਹੀਣ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ। ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੋਰ 'ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਚੇਤਨਤਾ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਨਿਰਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਜੋਤ ਗਵਾ ਕੇ ਵੀ, ਉਤਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਰਗਰਮ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਨਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਨੁਸਾਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਆਰੰਭਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿਚ ਨਾ ਹੀ ਘੋਰ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਹੈ ਨਾ ਹੀ ਭਾਵੁਕ ਉਭਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਸਮਾਜਿਕ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਪਲਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਬਣਕੇ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਧਾਰਣੀਕਰਣ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਗਲਪ ਦੇ ਕਹਾਣੀ ਰੂਪ ਰਾਹੀਂ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਹਾਣੀ "ਬਦਲਦੇ ਦਾਇਰੇ" ਦਾ ਨਾਇਕ ਨਿਮਨ ਮਧ ਵਰਗੀ ਮਨੁੱਖ ਹੈ ਜੋ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਜਿਕ ਆਰਥਕ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਲਈ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਕਤਲ ਹੁੰਦਾ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। 'ਲਾਵਾਰਸ ਲਾਸ਼' ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸੰਤੂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਤੁਣ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਸਮਾਜ ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ

ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਲਿਆਉਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੈ। "ਸੁਰਪਰਾ" ਮਮੁੱਖੀ ਮਨ ਵਿਚ ਹੀਣ-ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਮਾਨਸਿਕ ਬੇਚੈਨੀ ਤੇ ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਉਲੀਕਣ ਵਾਲੀ ਸਫਲ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਜਦ ਕਿ "ਭਰਿੰਡਾ" ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਅਤੇ ਤਸ਼ਬੀਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਾਲਮ ਤੇ ਪਾਪੀ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਅੰਤ ਹਥਿਆਰ ਹੀ ਕੰਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। "ਵੱਡੇ ਘਰ ਦੀ ਨੂੰਹ" ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਮਰਦ ਪਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਧਵਾ ਔਰਤ ਦੀ ਮਾਨਸਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਧੀਆ ਚਿਤਰ ਖਿਚਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਗੁਲਾਮ ਔਰਤ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਕੇਵਲ ਉਸ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੈ। ਸ: ਤਰਸੇਮ ਦੀ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਨਿਭਾਅ ਤੇ ਅੰਤ ਬਹੁਤ ਕਲਾਤਮਕ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਨਾਇਕਾ ਮਾਲਣ ਸਾਡੀ ਹਮਦਰਦੀ ਦਾ ਪਾਤਰ ਤਾਂ ਬਣਦੀ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਅਜਿਹਾ ਕਾਰਜ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਗੁਲਾਮ ਔਰਤ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਾਲਣ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਰੂੜੀ-ਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ 'ਤੇ ਇਕ ਤਕੜੀ ਸੱਟ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਹਾਣੀ "ਬੋਣਾ" ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਸਨਾਤਨੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਭਾਂਡਾ ਭੰਨਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਨਿਮਨ ਵਰਗੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਕੁੜੀਆਂ ਹੀ ਕੁੜੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਉਪਰ ਜੋ ਬੇਚੈਨੀ ਤੇ ਤਨਾਅ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਹਉਸ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਧੀਆਂ ਦੇ ਮਾਂ ਬਾਪ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਸਹੀ ਚਿਤਰਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਲੋੜ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਮਹੱਤਤਾ ਸਮਝਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਬਦਲਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤੀ ਦੇ ਢੰਗ ਲਭੀਏ ਜੋ ਕੇਵਲ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਭਵ ਹੈ।

ਐਸ. ਤਰਸੇਮ ਦੀਆਂ "ਰਾਖੇ" ਅਤੇ "ਦੂਤ" ਦੋ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਸਿਆਸੀ ਸੂਝ ਲਈ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜਿਕ ਆਰਥਕ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲਈ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। "ਦੂਤ" ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲਾ ਬਾਬਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਹੈ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੇਧ ਦੇਣ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। "ਪਾਟਿਆ ਦੁੱਧ" ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਨਾਇਕ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਘੋਲ ਨੂੰ ਚਿਤਰਣ ਵਿਚ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਦਾ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਕਿਰਤੀ ਰੁਜ਼ਗਾਰ (ਦਿਹਾੜੀ) ਲਈ ਜਦ ਸ਼ਹਿਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਨਿਰਬਾਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਸੰਕਟ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਇਕ ਨੂੰ ਅਚੇਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਡੁਬਾ ਵਿਖਾ ਕੇ, ਉਸ ਵਰਗੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਨਿਮਨ ਵਰਗੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਤਸਵੀਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸਹੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਲੋਕ-ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਚਿਤਰਣ ਦੇ ਯਤਨ ਵਲ ਅੱਗੇ ਵਧ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਸੱਚੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਵਿਚਲੇ ਇਸਤਰੀ ਮਰਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਇਸਤਰੀ ਮਰਦ ਉਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਅੰਗ ਹਨ ਜੋ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਲੜ ਰਹੀ ਹੈ। ਦੁੱਖ ਭੋਗ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਸਿਆਸੀ ਸੂਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਲੋੜ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪੇਸ਼ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਹੋਰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਚੇਤਨ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੇ। ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਫਸੇ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਸਹੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰੇ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸ-ਕ੍ਰਿਤਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੇ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤ ਵਿਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆ ਸਕੇ।

ਸ: ਤਰਸੇਮ ਨੇ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪੰਰਪਰਾਗਤ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕੇਵਲ ਭਾਵੁਕ ਹਮਦਰਦੀ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਅਖੌਤੀ ਸੱਚ ਦਾ ਰੂਪ ਹਨ। ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਜੀਵਨ ਫਿਲਾਸਫੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ। ਜਿਵੇਂ ਹਰਦੁਵਾਰੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ, ਪੌੜੀਆਂ ਦੀ ਕੰਧ, ਬਾਂਹ ਸਿੱਧੀ ਹੋ ਗਈ ਆਦਿ। ਕੁਝ ਕਹਾਣੀਆਂ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਗੂਹੜੇ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਨਫ਼ਰਤ, ਲੋਕ ਦੁਸ਼ਮਣ, ਸੱਚੀ ਖਬਰ, ਕੁੱਤਾ ਬਿੱਲੀ ਤੇ ਕਬੂਤਰ, ਸਾਂਝ, ਜਿੱਤ ਰਾਖੇ ਅਤੇ ਦੂਤ। ਸਮੁਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਕਹਾਣੀ ਕਾਰ ਹੈ ਜੋ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਇਸ ਲਈ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਰੂਪ ਵੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਸੂਝ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕੇ। ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਉਸਾਰੂ ਰੋਲ ਤੋਂ ਚੇਤਨ ਕਹਾਣੀ ਕਾਰ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਭਾਈਵਾਲ ਹੈ। ★

ਲੜੀ ਵਾਰ

ਬੀਤੇ ਦੀਆਂ ਪੈੜਾਂ

—ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਕਵੀ

੨੧ ਜਨਵਰੀ ੧੯੭੮ ਸ਼ਨੀਵਾਰ ਨਵੀਂ ਦਿਲੀ
ਚਲਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਮਨਮੋਹਨ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ

(੩) ਟੋਡੀ ਮਹਲਾ ੫ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਜਿਸ ਦੀ ਟੇਕ ਹੈ ਮਾਈ ਮੇਰੇ ਮਨ ਕੀ ਪ੍ਰੀਤ ਮੀਏਂ ਦੀ ਟੋਡੀ ਵਿਚ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪਾਠ ਇੰਜ ਹੈ।

ਮਾਈ ਮੇਰੇ ਮਨ ਕੀ ਪ੍ਰੀਤਿ,
ਏਹੀ ਕਰਮ, ਧਰਮ, ਜਪ ਏਹੀ, ਰਾਮ ਨਾਮ
ਨਿਰਮਲ ਹੈ ਰੀਤਿ। ਰਹਾਉ,
ਪ੍ਰਾਨ ਅਧਾਰ ਜੀਵਨ ਧਨ ਮੋਰੈ,
ਦੇਖਣ ਕਉ ਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਭ ਨੀਤ
ਬਾਟ ਘਾਟ ਤੋਸਾ ਸੰਗਿ ਮੋਰੈ, ਮਨੁ ਅਪਨੇ ਕਉ ਮੈ ਹਰਿ
ਸਖਾ ਕੀਤ। ੧।
ਸੰਤ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਭਏ ਮਨ ਨਿਰਮਲ, ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ, ਅਪੁਨੇ
ਕਰਿ ਲੀਤ।
ਸਿਮਰਿ ਸਿਮਰਿ, ਨਾਨਕ, ਸੁਖੁ ਪਾਇਆ, ਆਦਿ ਜੁਗਾਦਿ
ਭਗਤਨ ਕੇ ਮੀਤ। ੨। ੨। ੨੧।

-ਟੋਡੀ ਮਹਲਾ ੫, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ ੭੧੯

ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਟੇਕ ਲੈਣ ਵਿਚ ਅਗਵਾਈ ਸਤਿ-ਗੁਰੂ ਹੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਤਬਲੇ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਪਿੰਕੀ ਨੂੰ ਕਿਉਂਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਰਹਿ ਕੇ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਭਾਗ ਲੈਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਤਬਲੇ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵ-ਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਵਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ

(੪) ਗਉੜੀ ਦੀ ਵਾਰ, ਮਹਲਾ ੪, ਦਾ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਸ਼ਬਦ ਰਾਗ ਆਸਾ ਵਿਚ ਸੁਰ-ਬੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਟੇਕ : ਸੇ ਜੰਤ ਭਏ ਹਰੀਆਵਲੇ......

ਪੂਰਾ ਸ਼ਬਦ :
ਸਾ ਧਰਤੀ ਭਈ ਹਰੀਆਵਲੀ,
ਜਿਥੈ ਮੇਰਾ ਸਤਿਗੁਰੁ ਬੈਠਾ ਆਇ।
ਸੇ ਜੰਤ ਭਏ ਹਰੀਆਵਲੇ,
ਜਿਨੀ ਮੇਰਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਇ।
ਧਨੁ ਧੰਨੁ ਪਿਤਾ, ਧਨੁ ਧੰਨੁ ਕੁਲੁ, ਧਨੁ ਸੁ ਜਨਨੀ,
ਜਿਨਿ ਗੁਰੂ ਜਣਿਆ ਮਾਇ।

ਧਨੁ ਧੰਨੁ ਗੁਰੂ, ਜਿਨਿ, ਨਾਮੁ ਅਰਾਧਿਆ,
ਆਪਿ ਤਰਿਆ, ਜਿਨੀ ਡਿਠਾ, ਤਿਨਾ ਲਏ ਛਡਾਇ ।
ਹਰਿ ! ਸਤਿਗੁਰੁ ਮੇਲਹੁ ਦਇਆ ਕਰਿ, ਜਨੁ ਨਾਨਕ, ਧੋਵੈ ਪਾਇ । ੨ ।

—ਗਉੜੀ ਵਾਰ ਮਹਲਾ ੪, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ ੩੧੦

ਰਾਗ ਖਮਾਚ ਵਿਚ ਫੁਨਹੇ ਮਹਲਾ ੫ ਦਾ ਸ਼ਬਦ "ਜੀ ਮੈਂ ਵਾਰੀਆਂ ਸਾਜਨ ਚਾਹੀਐ, ਜੀ ਮੈਂ ਵਾਰੀਆਂ ਸਾਜਨ ਚਾ..." ਦੀ ਟੇਕ ਨਾਲ ਗੰਵਿਆਂ । ਪਾਠ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :

ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਚਿਤ ਸੁਚਿਤ, ਸੁ ਸਾਜਨੁ ਚਾਹੀਐ ।
ਜਿਸੁ ਸੰਗਿ ਲਾਗੇ ਪ੍ਰਾਣ, ਤਿਸੈ ਕਉ ਆਹੀਐ ।
ਬਨੁ ਬਨੁ ਫਿਰਤ ਉਦਾਸ, ਬੂੰਦ ਜਲ ਕਾਰਣੇ ।
ਹਰਿਹਾਂ ! ਤਿਉ ਹਰਿ ਜਨੁ ਮਾਂਗੈ ਨਾਮੁ,
ਨਾਨਕ ਬਲਿਹਾਰਣੇ । ੧੧ ।

—ਆਦਿ ਗਰੰਥ, ਪੰਨਾ ੧੩੬੨

(੬) ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ ਦੀ ਪੜਤਾਲ, ਏਸੇ ਰਾਗ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਰ-ਬੱਧ ਹੋਈ । ਟੇਕ ਵੀ ਹੈ: ਮੋਹਨ ਨੀਦ ਨ ਆਵੈ ।
ਪੂਰਾ ਪਾਠ :

ਮੋਹਨ ! ਨੀਦ ਨ ਆਵੈ, ਹਾਵੈ, ਹਾਰ, ਕਜਰ, ਬਸਤ੍ਰ ਅਭਰਨ ਕੀਨੇ ।
ਉਡੀਨੀ, ਉਡੀਨੀ, ਉਡੀਨੀ ।
ਕਬ ਘਰਿ ਆਵੈ ਰੀ । ੧ । ਰਹਾਉ ।
ਸਰਨਿ ਸੁਹਾਗਨਿ, ਚਰਨ ਸੀਸੁ ਧਰਿ,
ਲਾਲਨੁ ਮੋਹਿ ਮਿਲਾਵਹੁ ।
ਕਬ ਘਰਿ ਆਵੈ ਰੀ । ੧ ।
ਸੁਨਹੁ ਸਹੇਰੀ ! ਮਿਲਨ ਬਾਤ ਕਹਉ, ਸਗਰੋ ਅਹੰ ਮਿਟਾਵਹੁ ।
ਤਉ ਘਰ ਹੀ ਲਾਲਨੁ ਪਾਵਹੁ ।
ਤਬ ਰਸ ਮੰਗਲ ਗਾਵਹੁ
ਆਨਦ ਰੂਪ ਧਿਆਵਹੁ ।
ਨਾਨਕੁ ਦੁਆਰੈ ਆਇਓ ।
ਤਉ ਮੈ ਲਾਲਨ ਪਾਇਓ ਰੀ । ੨ ।
ਮੋਹਨ, ਰੂਪੁ ਦਿਖਾਵੈ ।
ਅਬ ਮੋਹਿ ਨੀਦ ਸੁਹਾਵੈ ।
ਸਭ ਮੇਰੀ ਤਿਖਾ ਬੁਝਾਨੀ ।
ਅਬ ਮੈ ਸਹਜਿ ਸਮਾਨੀ ।
ਮੀਠੀ ਪਿਰਹਿ ਕਹਾਨੀ ।
ਮੋਹਨੁ, ਲਾਲਨੁ, ਪਾਇਓ ਰੀ । ਰਹਾਉ ਦੂਜਾ । ੧ । ੧੨੮ ।

[ਰਾਗੁ ਬਿਲਾਵਲੁ ਮਹਲਾ ੫, ਘਰੁ ੧੩, ਪੜਤਾਲ
[ਆਦਿ ਗਰੰਥ, ਪੰਨਾ ੮੩੦

(੭) ਸੂਰਜ ਉਦੈ ਹੋਣ ਦੇ ਅਸਲੋਂ ਨਜ਼ੀਕ ਹੈ । ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਤੇ ਸੰਗਤ ਵਿਚੋਂ ਹੋਰ ਕਈ ਸਰੀਰ ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨ ਲਗੇ ਜਿਸ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਸੂਰਜ ਉਦੈ ਨਾਲ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ । ਸ: ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ 'ਸੁਮਨ' ਨੇ ਆਸਾ ਦੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਗੰਵਿਆਂ । ਦਿਲਹੁ ਮੁਹੱਬਤ ਜਿਨਿ ਸੇਈ ਸਚਿਆ । (ਪਾਠ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਤੇ ਦਿਤਾ ਜਾ ਚੁਕਾ ਹੈ ।)

(੮) ਭੈਰਵੀ ਵਿਚ 'ਤੁਮ ਘਰਿ ਆਵਹੁ ਮੇਰੇ ਮੀਤ' ਗਉਂਕੇ ਅੰਤਮ ਛੱਕਾ ਤੇ ਸਲੋਕ ਪੜ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਪਰਦੇਸੋਂ ਵਾਪਸੀ ਲਈ ਅਰਜੋਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਸਬਦ ਨੂੰ ਵਾਰ ਦੇ ਅੰਤਮ ਸ਼ਲੋਕ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਪਰਿਪਾਟੀ ਹੈ ।

ਜਿਨਿ ਤੁਮ ਭੇਜੇ, ਤਿਨਹਿ ਬੁਲਾਏ, ਸੁਖ ਸਹਜ ਸੇਤੀ ਘਰਿ ਆਉ ।
ਅਨਦ ਮੰਗਲ ਗੁਨ ਗਾਉ ਸਹਜ ਧੁਨਿ ਨਿਹਚਲ ਰਾਜੁ ਕਮਾਉ । ੧ ।

ਤੁਮ ਘਰਿ ਆਵਹੁ ਮੇਰੇ ਮੀਤ ।
ਤੁਮਰੇ ਦੋਖੀ ਹਰਿ ਆਪਿ ਨਿਵਾਰੇ, ਅਪਦਾ ਭਈ ਬਿਤੀਤ । ਰਹਾਉ ।
ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਨੇ ਪ੍ਰਭ ਕਰਨੈ ਹਾਰੇ, ਨਾਸਨ ਭਾਜਨ ਥਾਕੇ ।
ਘਰਿ ਮੰਗਲ, ਵਾਜਹਿ ਨਿਤ ਵਾਜੇ, ਅਪੁਨੈ ਖਸਮਿ ਨਿਵਾਜੇ । ੨ ।
ਅਸਥਿਰ ਰਹਹੁ ਡੋਲਹੁ ਮਤ ਕਬਹੂ, ਗੁਰਕੈ ਬਚਨਿ ਅਧਾਰਿ ।
ਜੈ ਜੈ ਕਾਰੁ ਸਗਲ ਭੂ: ਮੰਡਲ ਮੁਖ ਊਜਲ ਦਰਬਾਰ।੩।
ਜਿਨ ਕੇ ਜੀਅ ਤਿਨੈ ਹੀ ਫੇਰੇ, ਆਪੇ ਭਇਆ ਸਹਾਈ ।
ਅਚਰਜੁ ਕੀਆ, ਕਰਨੈ ਹਾਰੈ, ਨਾਨਕ, ਸਚੁ ਵਡਿਆਈ । ੪ । ੪ । ੨੮ ।

—ਧਨਾਸਰੀ ਮਹਲਾ ੫, ਆਦਿ ਗਰੰਥ, ਪੰਨਾ ੬੭੮

ਮੇਰੇ ਆਉਣ ਸਮੇਂ ਕੀਰਤਨ ਪ੍ਰੋਢ ਗਾਇਕਾਂ ਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਬੱਚੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਹੋ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਤਬਲਾ ਵਾਦਨ ਦੋਵੇਂ ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਹੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਸੰਗਤ ਵਲੋਂ ਹਾਲ ਕਮਰਾ ਭਰਪੂਰ ਸੀ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦਾ ਅੰਤਮ ਛੱਕਾ "ਹਰਿ ਜੁਗ ਜੁਗ ਭਗਤਿ ਉਪਾਇਆ" ਰਾਗ ਆਸਾ ਤੇ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਪੌਣੀਆਂ ਤੇਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਹੀ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਇਹ ਨਵੇਲਾ ਲੈ ਅਨੁਭਵ ਸੀ। ਇਸ ਕਠਿਨ ਮਾਤ੍ਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਵੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਤਿਹਾਈਆਂ ਲਗਾਈਆਂ।

(੯) ਵਾਰ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਉਪਰੰਤ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਕ ਕਬਿੱਤ, ਬਸੰਤ ਰਾਗ ਅਤੇ ਚੋਤਾਲੇ ਵਿਚ ਗਾ ਕੇ ਬਸੰਤ ਰੁਤ ਦਾ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮਾਨੋਂ ਆਵਾਹਨ ਕੀਤਾ। ਕਬਿੱਤ ਦਾ ਪਾਠ :

ਬਾਜਤ ਬਸੰਤ ਅਰੁ ਭੈਰਵ, ਹਿੰਡੋਲ ਰਾਗ,
ਬਾਜਤ ਹੈ ਲਲਤਾ ਕੇ ਸਾਥ ਹ੍ਵੈ ਧਨਾਸਰੀ।
ਮਾਲਵਾ, ਕਲਯਾਨ ਅਰੁ ਮਾਲ ਕਉਸ, ਮਾਰੂ ਰਾਗ,
ਬਨ ਮੈ ਬਜਾਵੈ ਕਾਨ੍ਹ, ਮੰਗਲ ਨਿਵਾਸਰੀ।
ਸੁਰੀ ਅਰੁ ਆਸੁਰੀ ਅਉ ਪੰਨਗੀ ਜੇ ਹੁਤੀ ਤਹਾਂ,
ਧੁਨ ਕੇ ਸੁਨਤ ਪੈ ਨ ਰਹੀ ਸੁਧ, ਜਾਸ ਰੀ।
ਕਹੈ ਇਉ ਦਾਸਰੀ, ਸੁ ਐਸੀ ਬਜੀ ਬਾਸੁਰੀ,
ਸੁ ਮੇਰੇ ਜਾਨੇ ਯਾ ਮੈ ਸਭ ਰਾਗ ਕੋ ਨਿਵਾਸ ਰੀ। ੩੩੨।

—ਦਸਮ ਗਰੰਥ, ਪੰਨਾ ੨੬੯

ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ੭.੪੦ ਤੇ ਹੋ ਗਈ, ਪੂਰਵਾ ਰਾਹੀਂ ਅਰਦਾਸ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ੧੧/੧੦ ਪੂਸਾ ਰੋਡ ਲਈ ਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਏ।

ਸ੍ਰ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਨਵਯੁਗ ਪ੍ਰੈਸ

੧੦ ਵਜੇ ਦੇ ਕਰੀਬ ਮੈਂ ਵੀ ਕੋਠੀ ਗਿਆ ਤਾਂ ਏਥੇ 'ਨਵਯੁਗ ਪ੍ਰੈਸ' ਵਾਲੇ ਭਾਪਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਹੁਰੀਂ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ : ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਬੜਾ ਜੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਮਹਾਰਾਜ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹਾਲ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਜੀਵਨ ਨਗਰ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚਾਰਦੇ ਰਹੇ। ਦੋ ਤਿੰਨਾਂ ਮਿੰਟਾਂ ਬਾਅਦ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਉਸੇ ਹਾਲ ਵਿਚ ਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿਤੇ। ਭਾਪਾ ਜੀ ਨੇ ਉਠਕੇ ਤੇ ਝੁਕ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਚਰਨਾਂ ਤੇ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ। ਹੁਣ ਗੱਲ ਬਾਤ ਸਿਆਸੀ ਰੰਗ ਫੜ ਗਈ। ਭਾਪਾ ਜੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ : ਕੁਰੱਪਸ਼ਨ ਤਾਂ ਅਰੁਕ ਅਵਸਥਾ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਐਮ. ਪੀ. ਦੀ ਉਹਨਾਂ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹਦੀ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਚੋਣ ਲੜਨ ਲਈ ਦੋ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦਿਤੇ, ਤਿੰਨ ਲੱਖ ਰੁਪੈਆ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਖਰਚਿਆ। ਉਹ ਐਮ. ਪੀ. ਜਿੱਤ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਆਖਿਆ : ਕੁਰੱਪਸ਼ਨ ਕਿਵੇਂ ਰੁਕੇ। ਪਾਰਟੀ ਵਾਲੇ ਪੈਸੇ ਤਾਂ ਪਾਰਟੀ ਜਾਣੇ ਜਿਹੜੇ ਮੈਂ ਖਰਚ ਕੀਤੇ ਹਨ ਉਹ ਵਾਪਸ ਵੀ ਕਰਨੇ ਹਨ। ਅਤੇ ਅਗਲੀ ਚੋਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵੀ ਕਰਨੀ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤਕ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਚਰਿਤਰ ਦੀ ਚਰਚਾ ਵੀ ਚਲ ਪਈ। ਕਿਵੇਂ ਜੋ ਲੋਕ ਇੰਦਰਾ-ਸੰਜੇ ਦੇ ਝੰਡੇ ਬਰਦਾਰ ਸਨ, ਅਜ ਕਲ ਅਰਸ ਤੇ ਰੈਡੀ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਜੋ ਕਲ ਤਕ ਪਰਸਪਰ ਨਾਰਾਜ਼ ਸਨ ਅਜ ਕਲ ਘਿਉ ਖਿਚੜੀ ਹਨ।

'ਮੈਂ ਇੰਦਰਾ ਜੀ ਨਾਲ'

ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ : ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨਿਤਾਣੀ ਇਸਤਰੀ ਨਾਲ ਹੀ ਹਾਂ ਜਿਸ ਨੇ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੁਆਰਾ, ਦੇਸ਼ ਲਈ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਵੀ ਕੀਤੇ। ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਬੰਦੇ ਤੋਂ ਗਲਤੀਆਂ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਪਾ ਜੀ ਨੇ ਆਖਿਆ : ਹੁਣ ਵਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਵੀ ਕੇਵਲ ਇੰਦਰਾ ਤੋਂ ਡਰਦੀ ਹੈ। ਤਾਂ ਹੀ ਉਹਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਨਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡੇ ਦੀ ਬੁਛਾੜ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਪਾ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਭੇਤ ਦੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ : ਅੰਦਰੋਂ ਗਤੀ ਕੋਸ਼ਸ਼ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਚੋਧਰੀ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਜੀ ਮਿਲ ਜਾਣ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੁਰਾਰ ਜੀ (ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਭਾਰਤ) ਨੇ ਕਾਰਟਰ (ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ) ਦੇ ਆਇਆਂ ਆਇਆਂ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤਕ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ।

ਹੋਰ ਕੁਝ ਸਮਾ ਗੱਲ ਬਾਤ ਹੋਇਆਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਇਕ ਫੋਨ ਸੁਣਨ ਲਈ ਉਠੇ ਤਾਂ ਭਾਪਾ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਗੋਡਿਆਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮੰਗ ਲਈ।

ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਵਲ ਪਹੁੰਚ

ਫੋਨ ਸੁਣ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ-ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਜਿਥੇ ਬੈਠੇ ਬੱਚੇ ਸਵਾ ਚੋਦਾਂ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦਰਸ਼ਨ ਪਿਆਸੇ ਜੀਆਂ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਕੇ ਨਿਵਾਜਿਆ।

ਸੰਗੀਤ ਵਾਸਤੇ ਬੈਠਿਆਂ ਹੀ ਸੰਗੀਤਗ ਸ੍ਰੀ ਰਾਜਨ ਤੇ ਕਲਕਤੇ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਿਸ਼ ਉਸੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਆ ਗਏ । ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਟਾਡੋਰ ਗੱਡੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ । ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ਫ਼ੌਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਤ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਬਾਲੀ ਨਗਰ ਤੇ ਸੰਤ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਰਮੇਸ਼ ਨਗਰ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ । ਤਾਨਪੂਰਿਆਂ ਲਈ ਸ੍ਰ. ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਸਚਦੇਵਾ ਬੈਂਕੌਕ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਮੇਸ਼ ਨਗਰ ਭੇਜਿਆ । ਪਿਛੋਂ ਪਿੰਕੀ ਪਾਸੋਂ ਸਾਧੀਆਂ ਸੋਲਾਂ ਮਾਤਰਾਂ ਦੀ ਪਖਾਵਜ ਸੁਣੀ । ਰਾਜਨ ਹੁਰੀਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ । ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ : ਜਦੋਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਹੋਵੇ ਓਦੋਂ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਕਿਸ਼ਨ ਮਹਾਰਾਜ ਤੇ ਉਸਤਾਦ ਅਮਜਦ ਅਲੀ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਹੋਰ ਭਾਵੇਂ ਹਾਲ ਖਾਲੀ ਪਿਆ ਰਹੇ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ । ਰਾਜਨ ਬੋਲੇ : ਕਿਉਂ ਜੀ, ਹਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੋਵੇਗਾ ਜਦੋਂ ਬੱਚੇ ਗਾਣ-ਵਜਾਣਗੇ ।

ਸੰਤ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਬਾਲੀ ਨਗਰ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਰਾਜਨ-ਸਾਜਨ ਨੂੰ ਤਦ ਤਕ ਆਪਣੀ ਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇਣ ਜਦ ਤਕ ਮਾਟਾਡੋਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ । ਸਿੱਖ ਨੇ 'ਸਤਿਬਚਨ' ਕਹਿ ਕੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾਇਆ । ਅਤੇ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ : ਤੁਸੀਂ ਕਿਸ ਕੰਮ ਆਏ ਸਾਓ ?

ਬਸੰਤ ਮੇਲੇ ਦੀਆਂ ਤਿੱਥਾਂ

"ਮੇਲੇ ਦੀਆਂ ਤਾਰੀਖਾਂ ਲੈਣੀਆਂ ਸਨ !"

"ਐਤਕਾਂ ਤਾਰੀਖਾਂ ਤਾਂ ਮਿਲਣੀਆਂ ਹਨ ਜੇ ਇਕ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਦਾ ਖਰਚਾ ਚੁੱਕਣਾ ਜੇ ਤਾਂ ।"

"ਸਤਿ ਬਚਨ ਜੀ । ਜਿਵੇਂ ਆਪ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਵੇ ।" ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਹੱਥ ਜੋੜਕੇ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ।

ਸੰਤ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫੇਰ ਗੱਲ ਤੋਰੀ : ਅਸਾਂ ਛੱਤ ਉਤੇ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨਾਲ ਮੇਲੇ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਸੀ । ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਜੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ (ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ) ਨੂੰ ਵੀ ਬੁਲਾਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪੰਜ ਮਾਰਚ ਠੀਕ ਰਹੇਗੀ ਅਤੇ ਜੇ ਕੇਵਲ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੂੰ ਸੱਦਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ੧੭-੧੮ ਫਰਵਰੀ ਦੇ ਦਿਨ ਬਿਹਤਰ ਹਨ ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸੁਣਕੇ ਫ਼ਰਮਾਇਆ : ਜਿਵੇਂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਤਾਰੀਖਾਂ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਨਗੇ ਮੈਂ ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਆ ਸਕਾਂਗਾ । ਤੁਸੀਂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨਾਲ ਹੀ ਤਾਰੀਖਾਂ ਤੈ ਕਰ ਲਵੋ ।

ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਬਾਅਦ ਮਾਟਾਡੋਰ ਗੱਡੀ ਆ ਗਈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਰਾਜਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਨੂੰ ਆਗਿਆ ਹੋਈ ਕਿ ਉਹ ਗੱਡੀ ਏਥੇ ਹੀ ਰਖਣ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਦੋਂ ਲੋੜ ਪੈ ਜਾਵੇ ।

ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਰੁੱਕਾ ਲਿਖ ਕੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ (ਮਹਾਰਾਜ) ਛੱਤ ਉਪਰ, ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਛਕਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਣਗੇ । ਅਗੇ ਜਿਵੇਂ ਰਜ਼ਾ ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਵੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਛੁੱਟੀ ਦੇ ਕੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਕੇ ਛੱਤ ਉਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਛੱਕਣ ਲਈ ਚਲੇ ਗਏ ।

ਅੱਜ ਦਿਨ ਧੁਪੀਲਾ ਨਹੀਂ । ਬਦਲ ਅਸਮਾਨ ਤੇ ਛਾਏ ਹੋਏ ਹਨ । ਸਰਦੀ ਕਲ੍ਹ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਹੈ ।

ਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰੇਮੀ

ਸੰਤ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਮ ਨਗਰ, ਸ੍ਰ. ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਗਾਰਡਨ, ਸ੍ਰ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਡਾਲਟਨ ਗੰਜ, ਸ੍ਰ. ਅਸ਼ੋਕਪਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਸਰੀਰ ਦਰਸ਼ਨ-ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ । ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੋ ਕੁ ਵਜੇ ਬਿਰਾਜ ਸਕੇ ਅਤੇ ੪ ਵਜੇ ਤਕ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਲਈ ਮੌਨ ਹੋ ਗਏ । ਬੈਠਣ-ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਬੀਬੀਆਂ ਦਰਸ਼ਨ-ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਬੈਠੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਸੰਤ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਝੱਬਰ ਨੇ ਆਣ ਕਿਹਾ : ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਹੁਣ ਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਣਗੇ ।

ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਭਾਵੇਂ ਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੂੰ ਧੱਕਾ ਤਾਂ ਲਗਦਾ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਆਰਾਮ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖਕੇ ਪਰਵਾਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ।

ਕੇਸੀ ਅਚਕਨ

੫.੪੫ ਸ਼ਾਮੀਂ ਕਮਾਨੀ ਆਡੀਟੋਰੀਅਮ ਵਾਸਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਤਿਆਰ ਹੋਣਾ ਸੀ । ਅਚਕਨ ਪਹਿਨ ਕੇ ਤੇਜ਼-ਤੇਜ਼ ਚਲਦੇ ਹੱਸਦੇ ਹੋਏ ਬਾਹਰ ਆਏ । ਮੈਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਕਹਿਣ ਲਗੇ : ਅਹਿ ਵੇਖੋ ਕਵੀ ਜੀ ਮੇਰੀ ਅਚਕਨ । ਹੁੱਕ ਟੁੱਟੀ ਹੋਈ ਵਖਾਕੇ ਵਿਅੰਗ ਕੱਸਿਓ ਨੇ : ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਡਰਾਈਕਲੀਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਦਿਤੇ ਗਏ, ਉਹਨਾਂ ਹੁੱਕ ਗਹਿਣੇ ਵਿਚ ਰਖ ਲਈ ਹੈ । ਇਹ ਅਚਕਨ ਸ੍ਰ. ਹੰਸਪਾਲ ਤੇ ਪੂਰਵਾ ਨੂੰ ਵੀ ਵਖਾਈ ਤਾਕਿ ਮੁਹਤਾਤ ਰਹੇ ।

ਦੂਜੀ ਅਚਕਨ ਮੰਗਵਾਈ । ਪਰ ਪ੍ਰੈਸ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹੋਈ ਪਈ ਸੀ । ਬਸਤਰ ਸੇਵਕ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਰੁਮਾਲ ਦੀਆਂ

ਗੰਢਾਂ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਰਖਿਆ ਸੀ । ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਫੇਰ ਗੱਲ ਹਾਸੇ ਪਾ ਦਿਤੀ : ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਫੋਟੋ ਨਾ ਲੁਹਾਵਾਂਗੇ ਜਾਂ ਇਹ ਹਿੱਸਾ ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ ਹੀ ਨਾ ਆਉਣ ਦਿਆਂਗੇ ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿੱਠੀਆਂ ਟਕੋਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸੇਵਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ।

ਕਮਾਨੀ ਆਡੀਟੋਰੀਅਮ ਨੂੰ ਚੱਲੇ ਤਾਂ ਆਪ ਜੀ ਨਾਲ ਸੰਤ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੂਰਵਾ, ਸ੍ਰ. ਹਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਹੰਸਪਾਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਕਵੀ ਸੀ। ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਜਾਂਦਿਆਂ ਅਚਕਨ ਦੀ ਚਰਚਾ ਫਿਰ ਛਿੜ ਪਈ । ਹੰਸਪਾਲ ਦੀ ਰਾਇ ਸੀ ਕਿ ਤਿੰਨ ਅਚਕਨਾਂ ਦਿੱਲੀ, ਤਿੰਨ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਤਿੰਨ ਹੀ ਜੀਵਨ ਨਗਰ ਪਈਆਂ ਰਹਿਣ ਤਾਕਿ ਜਦੋਂ ਜਿਹੋ ਜਿਹੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇ ਵਰਤੀ ਜਾ ਸਕੇ ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਮਝਾਇਆ : ਇਹ ਨਹੀਂ । ਇਸ ਨਾਲ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਆਲਸ ਹੀ ਵਧਦਾ ਹੈ । ਸਤਿਗੁਰੂ (ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ) ਜੀ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਦੋ ਤਿੰਨ ਸੈੱਟ ਹੀ ਬਸਤਰਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਉਹ ਅੱਠੇ ਪਹਿਰ ਤਿਆਰ ਮਿਲਦੇ ਸਨ । ਬਹੁਤੇ ਕਪੜਿਆ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਬਹੁਤੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਮਸਲੇ ਹਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ : ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਲਾਂਗਰੀ ਪਾਸ ਇਕੋ ਪੱਗ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਰਾਤ ਨੂੰ ਧੋ ਕੇ ਦਿਨੇ ਤਾਜ਼ੀ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਸੀ ।

ਕਮਾਨੀ ਆਡੀਟੋਰੀਅਮ

ਆਡੀਟੋਰੀਅਮ ਵਿਚ ਆਇਆਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਹਾਲ ਚ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸੰਗਤ ਵੀ ਪਹੁੰਚੀ ਹੋਈ ਸੀ । ਬੀਬਾ ਜੀ, ਬੀਬੀ ਨਰਿੰਦਰ ਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਇਸਤਰੀ ਦਲ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ । ੬.੫੦ ਵਜੇ ਸਟੇਜ ਤੇ ਪਰਦੇ ਉਹਲਿਓਂ ਇਸਤਰੀ-ਕੰਠ ਨੇ ਆਰੰਭਕ ਸ਼ਬਦ ਆਖੇ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਾਤਪਰਜ ਸੀ ਕਿ ਅਕਾਡਮੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਸਰੋਤਾ ਗਣਾਂ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਪਾਰਖੂ, ਗੁਣੀਆਂ ਦੇ ਕਦਰਦਾਨ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। (੭ ਕੁ ਵਜੇ ਤਕ ਹਾਲ ਵਿਚ ਭਰਪੂਰ ਰੌਣਕ ਹੋ ਗਈ) ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਸੰਗੀਤ ਸਮਾਰੋਹ ਦਾ, ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦੇ ਕੇ, ਆਰੰਭ ਕਰਨ ।

ਪਰਦਾ ਉੱਠਣ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਤਾਜ਼ੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਹਾਰ ਪਹਿਨਾਇਆ ਗਿਆ । ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪਿਛੇ ਸੱਜੇ ਸ੍ਰੀ ਮਹਾਰਾਜ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਖੱਬੇ ਸ੍ਰੀ ਰਾਜਨ ਜੀ ਬੈਠੇ ਨਜ਼ਰ ਪਏ ।

ਵਰਿਆਮ

ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਰੰਭਕ ਸ਼ਬਦ ਇੰਜ ਆਖੇ :

ਆਰੰਭਕ ਸ਼ਬਦ

ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰੇਮੀਓਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੰਡਿਤ ਗੋਪਾਲ ਮਿਸ਼ਰ ਜੀ (ਬਨਾਰਸੀ) ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਇਹ ਅਕਾਡਮੀ ਬਣੀ ਹੈ, ਉਹ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਸ਼ੁਧ ਭਾਰਤੀ ਲਗਦੇ ਸਨ । ਪੁਰਾਣੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਚੋਂ ਕੁਛ ਇਕ ਨੂੰ ਢਾਡੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਰਬਾਬ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਸੂਰਮਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਸੁਣਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤਾਕਿ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਿਤ ਵਿਚ ਲੜਨ-ਮਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਚੰਡ ਹੋਵੇ ।

ਸਾਡੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ-ਗਾਇਕ ਮੇਘ, ਮਲ੍ਹਾਰ ਅਤੇ ਦੀਪਕ ਆਦਿ ਰਾਗ ਗਾ ਕੇ ਵਰਸ਼ਾ ਕਰਵਾ ਤੇ ਦੀਵੇ ਜਲਾ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਬੈਜੂ ਬਾਵਰਾ ਜੀ ਨੇ ਅਤਿ ਰਸ ਭਰੇ ਗਾਇਨ ਨਾਲ ਪੱਥਰ ਮੋਮ ਵਾਂਗ ਢਾਲ ਦਿਤੇ । ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀ ਬੰਸਰੀ ਸੁਣ ਦੇਵ-ਅਦੇਵ ਸਭ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ।

ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਗੁਣੀਜਨਾਂ, ਕਵੀਜਨਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸਾਡੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਸਭ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਕ੍ਰਿਤੱਗਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਮੰਤ੍ਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ।

ਆਰੰਭਕ ਸੀ ਇਕ ਅਮਰੀਕੀ ਸ੍ਰੀ ਜੋਨਜ਼ ਆਰਨੋਲਡ। ਇਸ ਅਕਾਡਮੀ ਦੇ ਪ੍ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ । ਆਰਨਲਡ ਬਿਲਕੁਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਲਗਦਾ ਸੀ । ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਵਰਗੇ ਹੀ ਬਸਤਰ ਸਨ ਉਸਦੇ । ਇਸ ਦਾ ਸਾਰੰਗੀ ਵਾਦਨ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਵਰਗਾ ਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਸੀ । ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਇਕ ਅਮਰੀਕੀ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਾਜ਼ ਸਾਰੰਗੀ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਬਣਕੇ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ । ਲੈਅ ਅਤੇ ਤਾਲ ਟਿਕਾਣੇ ਦੇ ਹੀ ਸਨ । ਪਰ ਸੁਰ ਅੱਧ ਕੱਚੀ ਲਗਦੀ ਸੀ । ਅੰਤ ਉਤੇ ਤਿੰਨ ਤਿਹਾਈਆਂ ਲਾ ਕੇ ਸਮਾਪਤੀ ਕਰ ਦਿਤੀ ।

ਭੈਣ ਭਰਾ ਦਾ ਨ੍ਰਿਤ

ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ, ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਤੇ ਬੀਬਾਂ ਜੀ ਹੁਰੀਂ ਏਨਾ ਕੁ ਸੁਣ ਕੇ ਹਾਲ ਵਿਚੋਂ ਉਠ ਬੈਠੇ । ਹੁਣ ਵਾਰੀ ਨਾਰੀ ਨ੍ਰਿਤ ਦੀ ਵੀ ਸੀ ।

ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਜੈ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪੰ: ਬਿਰਜੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਕੱਥਕ ਨ੍ਰਿਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ । ਖੂਬਸੂਰਤ ਮੁਹਾਂਦਰਾ

ਸੀ । ਦੋਵੇਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਸ਼ਿੱਸ਼ ਹਨ ।

ਭੈਣ ਭਰਾ ਦੇ ਨ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਤਬਲੇ ਉਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿਤਾ ਹੀ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕੱਦ ਕੁੜੀਆਂ ਜਿੰਨਾਂ ਤੇ ਉਹਦੇ ਭਰਾ ਦਾ ਛੋਟੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਉੱਚਾ ਸੀ । ਭਾਵ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦੋਹਾਂ ਵਲੋਂ ਅੱਛਾ ਸੀ । ਕਵਿਤਾ ਮਾਈਕ ਸਾਹਵੇਂ ਨ੍ਰਿਤ-ਬੋਲ ਪੜ੍ਹਦੀ ਤੇ ਫਿਰ ਭੈਣ ਭਰਾ ਬੋਲਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਥਿਪ-ਥਿਪ ਥਈ ਥਈ ਕਰਦੇ ।

ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪੱਧਤੀ ਨਾਲ ਵਰਸ਼ਾ ਨ੍ਰਿਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ । ਜੈਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਝੱਬ ਤਾਲ ਵਿਚ । ਛੇ ਸਾਜ਼ਿੰਦਿਆਂ ਨੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸੁਰ ਮਈ ਬਣਾਈ ਰਖਿਆ । ਇਕ ਨਿਰਤ ਦੁਹਾਂ ਬਚਿਆਂ ਵਖਾਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੜਕੀ ਨੇ ਸਫੈਦ ਚੋਗਾ ਤੇ ਲੜਕੇ ਨੇ ਹਰਾ ਚੋਗਾ ਪਹਿਨਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਤੇਜ਼ ਲੈਅ ਵਿਚ ਪੈਰ ਥਪ ਥਪਾਂਦੇ,ਸਰੀਰ ਘੁਮਾਂਦੇ ਬੱਚੇ ਲਟੂਣੀ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ । ਪਿਤਾ ਵਾਂਗ ਭੈਣ-ਭਰਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਹਰਨ-ਅੱਖੀਆਂ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਚਮਕ ਦਰਸਾਂਦੀਆਂ । ਚਿਹਰਿਆਂ ਤੋਂ ਮੁਸਕਾਨ ਵੀ ਕਦੇ ਗੁਆਚਣ ਨਹੀਂ ਦਿਤੀ ।

ਸ੍ਰੀ ਵਿਨੈ ਭਰਤ ਰਾਮ

੮.੩੦ ਮਧਿਆਂਤਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਡੀ. ਸੀ. ਐਮ. ਦੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਕਾਰੋਬਾਰਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸ੍ਰੀ ਵਿਨੈ ਭਰਤ ਰਾਮ ਨੇ ਚੰਦ੍ਰ ਕੌਂਸ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ । ਤਬਲੇ ਤੇ ਸੰਗਤ ਸ੍ਰੀ ਫਿਆਜ਼ ਖਾਂ ਵਾਇਲਨ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਸੱਤ ਦੇਵ ਪਮਾਰ ਨੇ ਕੀਤੀ । "ਰੇ ਮਨ, ਰਾਮ ਰਹੀਮ ਤੇਰੋ ਨਾਮ" ਦੀ ਬੰਦਸ਼ ਸੁਣਾਈ । ਸੁਰ ਗੋਲ, ਸਾਧਿਆ ਹੋਇਆ ਤੇ ਰਸਦਾਇਕ ਹੈ । ਬੈਠਣ ਦੀ ਮੁੱਦ੍ਰਾ ਸਿੱਧੀ ਸਾਫ਼, ਪਰ ਸਾਰੀਆਂ ਅਦਾਵਾਂ ਖੱਬੇ ਹਥ ਨਾਲ । ਸੱਜੀ ਬਾਂਹ ਤੇ ਹੱਥ ਅਸਲੋਂ ਅਹਿਲ—ਚੌਕੜੀ ਉਤੇ ਟਿਕੇ ਹੋਏ । ਤਾਨਾਂ ਪਲਟੇ ਮੁਰਕੀਆਂ ਸਹਿਜ ਭਾਵੀ । ਦ੍ਰੁਤ ਲੈਅ ਵਿਚ "ਸਜਨਵਾ" ਵਧੀਆ ਪਕੜ ਨਾਲ ਗੰਵਿਆ ਗਿਆ ।

ਵਿਨੈ ਭਰਤ ਰਾਮ ਜੀ ਜਦੋਂ ਨਵਾਂ ਰਾਗ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਹੁਣ ਤਕ ਆ ਚੁਕੇ ਗੁਰੂ ਪਰਵਾਰ ਨੂੰ ਵੇਖ ਮੈਂ ਬੀਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਰਾਗ ਦੇ ਨਾਮ ਬਾਰੇ ਪੁਛਿਆ । ਬੀਬਾ ਜੀ ਇਕਦਮ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪਿਛੇ ਦੂਜੀ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਸਨ । ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੁਰ ਗਿਆਨ ਏਨਾ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਮਿੰਟ ਸੁਰਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਧਰਕੇ, ਇਸਦਾ ਨਾਮ 'ਤਿਲਕ ਕਮੋਦ' ਦੱਸਿਆ । ਖ਼ਿਆਲ ਦੇ ਬੋਲ ਸਨ : ਸਿਆਮ ਕੋ ਤਿਲਕ ਲਗਾਈਂ । ਪਰ ਜਦੋਂ ਬੀਬਾ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਰਾਗ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਚਾਹੀ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਨੇ ਦੱਸਿਆ : ਪੰਡਿਤ ਰਵੀ ਸ਼ੰਕਰ ਜੀ ਨੇ ਨਵਾਂ ਰਾਗ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਨਾਮ ਰਖਿਆ ਹੈ "ਤਿਲਕ ਸ਼ਾਮ" । ਤਿਲਕ ਕਮੋਦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੀਆਂ ਹੀ ਸੁਰਾਂ ਹਨ । ਬੀਬੀ ਨਰਿੰਦਰ ਨੇ ਮੇਰੇ ਪੁੱਛਣ ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਬੀਬਾ ਜੀ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਬੀ. ਏ. ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਇਮਤਹਾਨ ਦੇ ਕੇ ਕਰ ਲਈ ਹੈ ।

ਰਾਤੀਂ ੯.੪੫ ਤੇ ਵਿਨੈ ਭਰਤ ਜੀ ਦਾ ਗਾਇਨ ਖ਼ਤਮ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਬੀਬੀ ਅਨੀਤਾ ਸਿੰਘ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸ ਉਠਕੇ ਆਈ । ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਵੀ ਪਾਸ ਸਨ । ਕਹਿਣ ਲਗੀ : ਹਜ਼ੂਰ ! ਮੈਂ ਇਕ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਕਰਵਾ ਰਹੀ ਹਾਂ । ਉਸਦੇ ਕਾਰਡ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਭੇਜਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸਾਂ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਐਡਰੈਸ ਮਾਲੂਮ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬੜੀ ਸਾਦਗੀ ਨਾਲ ਉਤਰ ਦਿਤਾ : ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਕਿ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਕਿਤੇ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਘਰੋਂ ਜਾਕੇ ਕਾਰਡ ਲੈ ਆਉਂਦੇ । ਅਨੀਤਾ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਵਿਨੈ ਭਰਤ ਰਾਮ ਦੀ ਸੁਪਤਨੀ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਈ ।

ਆਦੀ ਤਾਲ ਵਿਚ ਜੁਗਲ ਬੰਦੀ

੧੦ ਵਜੇ ਰਾਤੀਂ ਪੰ: ਕਿਸ਼ਨ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਤਬਲੇ ਅਤੇ ਉਮਿਆਲ ਪੁਰਮ ਦੇ ਸ਼ਿਵ ਰਮਨ ਦੇ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਦਾ ਜੋੜ (ਜੁਗਲ ਬੰਦੀ) ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ । ਜੁਗਲ ਬੰਦੀ ਆਦਿ-ਤਾਲ ਵਿਚ ਸੀ । ਸ੍ਰੀ ਲਕਸ਼ਮਣ ਦੇ ਵਾਇਲਨ ਉਪਰ ਨਗਮਾ ਵਜਾਂਦਿਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਦੋਵੇਂ ਕਲਾਕਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਸਾਜ਼ ਦੁਆਰਾ ਅਵਾਜ਼ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਪਰ ਥੋੜੇ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਕੱਲੇ ਕੱਲੇ ਨੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਬੋਲ ਵਜਾਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੇ । ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਉਤੇ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਬੋਲ ਗੂੰਜਣ ਲਗੇ ਤੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਵਲੋਂ ਘੜੀ ਮੁੜੀ ਵਾਹ ਵਾਹ ਦੀ ਧੁਨ ਉਠਦੀ ਰਹੀ । ਲਕਸ਼ਮਣ ਜੀ ਦੇ ਸਮ ਤੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਕਿਸ਼ਨ ਮਹਾਰਾਜ ਬਾਹਾਂ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ, ਪੁੜੇ ਦੀ ਕਿਨਾਰੀ ਟੁਣਕਾ ਕੇ ਧਾਮੇ ਦੀ ਗੂੰਨ, ਨਾਲ ਐਸੇ ਬੋਲ ਸਿਰਜਦੇ ਰਹੇ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਤੇ ਲੰਮਾ ਸਮਾ ਤਕ ਤਾਲੀਆਂ ਗੂੰਜਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ।

ਸ੍ਰੀ ਸ਼ਿਵ ਰਮਨ ਪਿੰਡਿਓਂ ਨਹੀਂ ਓਨਾ ਤੜਪਦਾ ਜਿੰਨੇ ਉਸਦੇ ਹਥ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਦੇ ਦੁਹਾਂ ਪੁੜਿਆਂ ਤੇ ਤੜਾਪਦੇ ਹਨ । ਕਦੇ ਉਹ ਭਾਰੀ ਭਰਕਮ ਆਵਾਜ਼ ਕਢਦਾ ਤੇ ਕਦੀ ਅਸਲੋਂ ਮਧਮ; ਮਸਾਂ ਸੁਣਨ ਯੋਗ । ਪਰ ਜਦੋਂ ਕਿਸ਼ਨ ਮਹਾਰਾਜ ਵਾਗੀ ਦਿੰਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਜੁੱਸਿਓਂ ਵੀ ਏਨਾ ਹਾਕਲ ਬਾਕਲ ਹੁੰਦੇ ਕਿ ਜੁਗਲ ਬੰਦੀ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਯੁੱਧ ਸ਼ਾਲਾ ਜਾਪਣ ਲਗਦੀ ।

੮ ਮਾਤ੍ਰ ਦੇ ਆਦਿ ਤਾਲ ਵਿਚ, ਜਿਹੜਾ ਵਿਸਤਾਰ ਜਾਕੇ ੧੬ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਤਿੰਨ ਤਾਲ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਏਨੀਆਂ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਬੋਲ ਵਜਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਲਾਕਾਰ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਤੋਂ ਸਿਰ ਝੁਕਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਅਰਥਾਤ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਦੁਹਾਂ ਜੋਧਿਆਂ ਨੇ ਬੜੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੋਲ ਵਜਾ, ਇਕੋ ਪਾਸੇ ਦੋ ਦੋ ਹੱਥ ਮਾਰ ਕੇ, ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨਾਂ ਕੱਢ ਕੇ ਮਨੁਖੀ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਸਿਖਰ ਤੇ ਉਹਦੀ ਯਾਦ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਧਾਂਕ ਜਮਾ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਕਲਾਕਾਰ ਇਕੋ ਪੱਧਰ ਦੇ-ਇਕ ਉੱਤਰ ਭਾਰਤੀ ਦੂਜਾ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤੀ। ਰਾਤ ਦੇ ੧੧.੧੫ ਤੇ ਮਸਾਂ ਇਹ ਜੋੜ ਛੁੱਟਿਆ।

ਸਮਾਪਤੀ ਦੇ ਐਲਾਨ ਉਪਰੰਤ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਹੰਸਪਾਲ, ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਸਟੇਜ ਉਤੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਪਹੁੰਚੇ।

ਨੌਜੁਆਨ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਸ੍ਰੀ ਰਾਜਨ ਨੇ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਦੇ ਘੋਖਵੇਂ ਤੇ ਮਿੱਠੇ ਕਲਾਕਾਰ, ਜਿਸਦਾ ਮੁਖ ਮੰਡਲ ਸਦਾ ਮੁਸਕਾਨਾਂ ਭਰਪੂਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਜਿਸਦੀ ਪਖਾਵਜ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕੋਮਲ-ਕੋਮਲ ਮਿਥਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਸ਼ਿਵ ਰਮਨ ਨੂੰ ਮਿਲਾਇਆ। ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਪੰ: ਕਿਸ਼ਨ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਵੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਸ਼ਿਵ ਰਮਨ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਪੈਰ ਰਖਕੇ ਚਲਣ ਵਿਚ ਕਮਾਲ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਕੁਝ ਫੋਟੋ ਵੀ ਹੋਏ।

ਕਮਾਨੀ ਆਡੀਟੋਰੀਅਮ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਇਆਂ ਪੰ: ਬਿਰਜੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਕਵਿਤਾ (ਉਮਰ ੧੯ ਸਾਲ) ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਤੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਕੇ ਸਨਿਮਰ ਆਖਿਆ: ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਿੱਸ਼ ਬਣਾ ਲਓ ਅਪਣਾ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦਿਤੀ।

੧੨ ਵਜੇ ਰਾਤ ਤਕ ਸਭ ਸੰਗਤਾਂ ਘਰੋਂ ਘਰੀ ਪੁੱਜੀਆਂ।

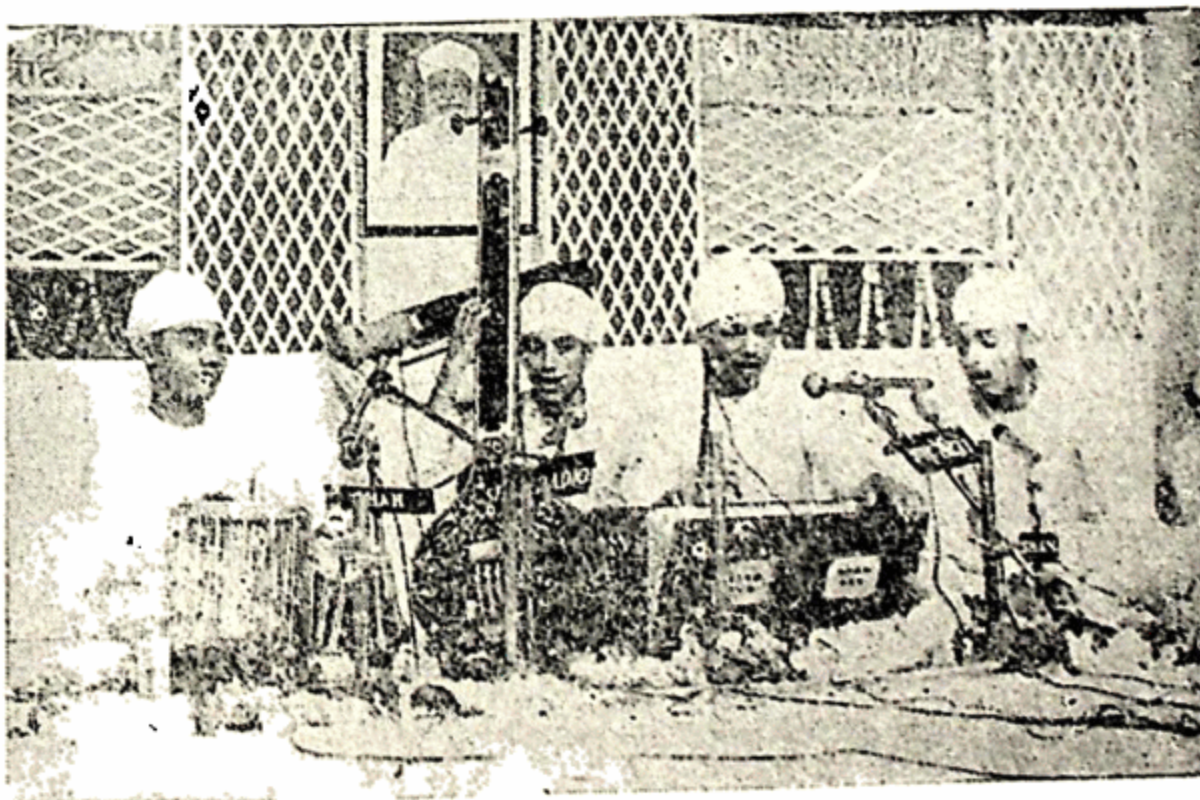
੨੨ ਜਨਵਰੀ ੧੯੭੯ ਐਤਵਾਰ
ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ

ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਰਮੇਸ਼ ਨਗਰ ਨਾਮ-ਧਾਰੀ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਖੇ ਬੈਠ ਸੰਗਤ ਨੇ ਸਰਵਣ ਕੀਤਾ।

ਕਮਾਨੀ ਆਡੀਟੋਰੀਅਮ

ਮੈਂ ੧੦.੧੫ ਵਜੇ ਸਵੇਰੇ ਸਿੱਧਾ ਹੀ ਕਮਾਨੀ ਆਡੀਟੋਰੀਅਮ ਪੁੱਜਾ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ੧੦.੦੦ ਵਜੇ ਦੇ ਹੀ ਆਏ ਹੋਏ ਹਨ, ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੱਜ ਪਹਿਲਾ ਕਾਰਜ ਕਰਮ ਹੈ ਗ੍ਰੀਨ ਰੂਮ ਵਿਚ ਅਭਿਆਸ ਕਰਵਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਪੁੱਜਣ ਤੋਂ ੧੦ ਮਿੰਟ ਬਾਅਦ ਉਸਤਾਦ ਅਮਜਦ ਅਲੀ ਖਾਂ ਆਏ। ਪਰ ਅੰਦਰ ਹਾਲ ਵਿਚ ਅਜੇ ਸਰੋਤੇ ਆਮ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਬਾਹਰ ਤਕੜੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਲੋਕ ਫਿਰ

ਬਾਲ ਸੰਗੀਤਕਾਰ

ਮਿਸ਼ਰ ਬੰਧੂ
ਰਾਜਨ ਤੇ ਸ਼ਾਜਨ

ਰਹੇ ਸਨ। ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ, ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਸਤੇ ਗਏ। ਪਰਸਪਰ ਸਤਿਕਾਰ ਉਪਰੰਤ ਛੇਤੀ ਹੀ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਰੁੱਝਿਆਂ ਵੇਖ।

੧੦.੩੦ ਵਜੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਪਰ ਹਾਲ ਵਿਚ ਅਜੇ ਰੌਣਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ੧੦.੪੦ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸੀਟ ਤੇ ਆ ਸਜੇ। ਉਸਤਾਦ ਅਮਜਦ ਅਲੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਕਿਸ਼ਨ ਮਹਾਰਾਜ ਵੀ ਆ ਗਏ ਤੇ ਹੋਰ ਘੁੰਮਦੇ ਫਿਰਦੇ ਸਰੋਤਾ ਵੀ ਇਕਦਮ ਅੰਦਰ ਆ ਬੈਠੇ।

ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਸੰਗੀਤ

੧੦.੪੫ ਤੇ ਬਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਹਾਰਮੋਨੀਅਮ ਛੇੜਦਿਆਂ ਸੁਖਦੇਵ-ਮੋਹਣ-ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪਿੰਕੀ ਹੁਰਾਂ ਰਾਗ ਟੋਡੀ ਤਾਲ ਸਵਾ ਚੋਦਾਂ ਮਾਤਰਾਂ ਵਿਚ 'ਧਰ ਜੀਅਰੇ ਇਕ ਟੇਕ ਤੂੰ' ਗਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਪਰਦਾ ਉਠਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਅਨਾਉਂਸਰ ਕੁੜੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ : ਇਹ ਤਾਲ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਸਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਪਿਛੇ ਤਬਲੇ ਦਾ ਉਸਤਾਦ ਭਾਈ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਵੀ ਅ ਪਣੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤ ਵੇਖਣ ਲਈ ਬੈਠਾ ਸੀ ; ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਮੰਚ ਉਤੇ ਬੈਠੇ, ਪਬਲਿਕ ਸਾਹਵੇਂ ਆਉਣਾ, ਪਹਿਲਾ ਹੀ ਅਵਸਰ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗਾਏ ਗਏ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਸਰਵਣ ਕਰ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠੇ ਕਲਾਕਾਰ ਵਾਰੇ ਸਦਕੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਬੰਦਸ਼ ਤਾਲ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਪਖਾਵਜ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਹੀ ਰਚਨਾ ਸੀ ਸੋ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਆਪਣਾ ਹਿਰਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਸਰੋਦ ਸਮਰਾਟ ਉਸਤਾਦ ਅਮਜਦ ਅਤੇ ਸੱਜੇ ਤਬਲਾ ਸਮਰਾਟ ਪੰ: ਕਿਸ਼ਨ ਮਹਾਰਾਜ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਧੀਮੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਟਿਪਣੀਆਂ ਸੁਣ ਰਹੇ ਸਨ।

ਫਿਰ ਸਾਢੀਆਂ ਸੋਲਾਂ ਮਾਤਰਾਂ ਦੀ ਪਖਾਵਜ ਕਾਕਾ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਗਮੇ ਨਾਲ ਉਹਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪਿੰਕੀ ਨੇ ਵਜਾਈ। ਧਾਮੇ ਤੇ ਪੈ ਦੇ ਕਰਾਰੇ ਹੱਥ, ਉੱਡ ਉੱਡ ਜਾਂਦਾ ਆਟਾ, ਪੂੜੇ ਦੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਛਾਈ ਹੋਈ ਟਕੋਰ-ਗੂੰਜ ਪਿੰਕੀ ਦੇ ਭਰਪੂਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਦਸ ਮਿੰਟ ਤਕ ਵਿਕਟਤਾ (੧੬½ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਦੀ) ਸਫਲਤਾ ਵਿਚ ਹੀ ਤਬਦੀਲ ਹੋਈ ਰਹੀ। ਗੁਣੀ ਜਨਾਂ ਰੱਜ ਕੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਿਸ਼ਰਮ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕੀਤੀ।

ਮਿਸ਼ਰ ਬੰਧੂ

ਸ੍ਰੀ ਹਨੂਮਾਨ ਪ੍ਰਸਾਦ ਜੀ ਦੀ ਸਾਰੰਗੀ, ਮੇਰੇ ਖਾਣ ਪੀਣ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਸੁਣੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕੀ। ਪਰ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਸੇਵਕਾਂ ਸਮੇਤ ੧੨.੩੦ ਤਕ ਬੈਠ ਕੇ ਮਿਸ਼ਰ ਜੀ ਦੀ ਸਾਰੰਗੀ ਦਾ ਸੁਆਦ ਮਾਣਦੇ ਰਹੇ। ਜਦੋਂ ਮਿਸ਼ਰ ਬੰਧੂਆਂ (ਸ੍ਰੀ ਰਾਜਨ-ਸਾਜਨ) ਦਾ ਗੂਜਰੀ ਟੋਡੀ ਵਿਚ ਗਾਇਨ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਥੋੜਾ ਸੁਣਕੇ. ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਛੱਕਣ ਲਈ ੧੧/੧੦ ਪੂਜਾ ਰੋਡ ਲਈ ਪਧਾਰ ਗਏ।

ਕਮਾਨੀ ਆਡੀਟੋਰੀਅਮ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਤਾਦਾਦ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ, ਬੀਬਾ ਜੀ ਅਤੇ

ਵਰਿਆਮ

ਬੀਬੀ ਨਰਿੰਦਰ ਆਦਿ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਚੋਂ ਮੁਖ ਸਰੋਤੇ ਰਾਜਨ-ਸਾਜਨ ਜੀ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਰਸਾਸਵਾਦਨ ਕਰਨ ਲਈ ਉਪਸਥਿਤ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਵਿਨੋਦ ਮਿਸ਼ਰ, ਮਿਸ਼ਰ ਬੰਧੂਆਂ ਨਾਲ ਤਬਲਚੀ ਹੈ।

ਮਿਸ਼ਰ ਬੰਧੂਆਂ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਮਧੁਰ, ਕਲਾਪੂਰਣ ਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਖਿਆਲ ਦੀ ਉਠਾਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੀ ਕਦੇ ਗੜਕਦੀਆਂ-ਗੱਜਦੀਆਂ ਤੇ ਕਦੇ ਕੋਮਲ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਤਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਗੂਜਰੀ ਟੋਡੀ ਮਾਨੋਂ ਹਿਰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਹੋਈ ਪਈ ਹੈ।

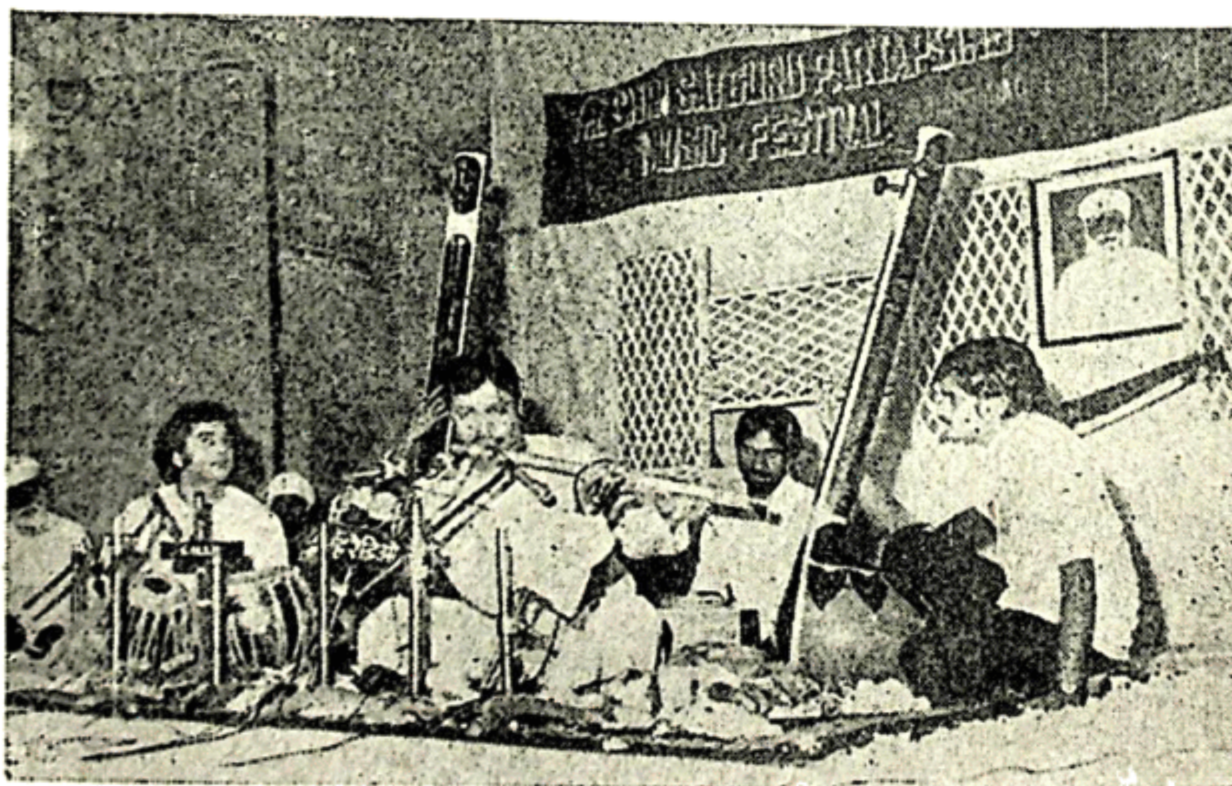
ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਉਠਦੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਫਤਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਰੱਖਣ ਹਿਤ ਮਕਾਨ ਦਾ ਕਰਾਇਆ ੪੫੦/- ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਇਹਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਹੈ ਕਿ ਝਬਦੇ ਹੀ ਇਹ ਨੰਬਰ ਇਕ ਗਾਇਕ ਕਲਾਕਾਰ ਹੋਣਗੇ।

ਮਿਸ਼ਰ ਬੰਧੂਆਂ ਨੇ ਇਕ 'ਸਮਾਰਿਕਾ' (ਸੋਵੀਨਰ) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਸਫੇ ਦੀ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਫੋਟੋ ਛਾਪੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ 'ਗੋਪਾਲ ਮਿਸ਼ਰ ਅਕਾਡਮੀ' ਦੇ ਮੁਖ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਹਨ।

ਚੌਰੱਸੀਆ ਜੀ ਦੀ ਬਾਂਸੁਰੀ

੧.੨੦ ਵਜੇ ਦੁਪਹਿਰੇ ਕਮਾਨੀ ਹਾਲ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਹਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਚੌਰਸੀਆ ਨੇ ਬਾਂਸੁਰੀ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੁਧ ਸਾਰੰਗ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ਦੋ ਇੰਚ ਘੇਰੇ ਦੀ, ਦੋ ਫੁਟ ਲੰਮੀ ਛੇਕਦਾਰ ਲਕੜੀ (ਬਾਂਸ ਪੋਰੀ) ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਮੰਜਮਤ ਫੂਕਾਂ ਮਾਰੀਆਂ, ਇਸ 'ਜਵਾਨ ਨੇ, ਕਿ ਸੁਰਾਂ ਦੀ ਫੁਹਾਰ ਪੰਡਾਲ ਵਿਚ ਝਰਨ ਲਗੀ। ਸੁਰ ਜੁ ਕਦੇ ਬੜੇ ਬਾਰੀਕ ਤੇ ਮਾਰਮਿਕ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਉਪਜਦੇ ਅਤੇ ਕਦੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਰਉਂ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਪਾਂਦੇ। ਕੋਈ ਤਰਲਾ ਜਿਹਾ, ਕੋਈ ਰੋਸਾ ਜਿਹਾ, ਕੋਈ ਮਨੇਵਾਂ ਜਿਹਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਸ਼ੁਧ ਸਾਰੰਗ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੁਰ ਹੋਏ ਤਾਨਪੂਰੇ ਦੀ ਛੇੜ ਇਕ ਸੁਰ-ਧਰਤੀ ਸਿਰਜਦੀ ਜਿਸ ਉਤੇ ਚੁਰਸੀਆ ਦੀ ਬੰਸਰੀ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਸੁਰ-ਚਿਤਰ ਉਭਾਰਦੀ, ਨਿਖਾਰਦੀ, ਵਿਕਾਸਦੀ-ਫੈਲਾਂਦੀ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਾ ਭੁਲਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਆਹਾ-ਹਾਹਾ, ਵਾਹ, ਕਿਆ ਬਾਤ ਹੈ ਕਹਿੰਦੇ ਚੁਰਸੀਏ ਦੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਨਾਲ ਜੀਉ ਤੇ ਮਰ, ਮਰ ਤੇ ਜੀਉ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਕ ਅਦੁਤੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ; ਇਸਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਗਰਕ ਹੋਇਆਂ ਹੀ ਅਨੁਭਵਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿਲੰਬਤ, ਮੰਦ, ਦਰੁਤ ਅਤੇ ਦਰੁਤ ਹਰ ਲੈ ਵਿਚ ਉਂਗਲਾਂ ਦੀ ਛੁਹ ਬਾਂਸਰੀ ਨੂੰ ਮਨ ਮੁੰਹਦੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਬਾਂਸਰੀ ਵਜਾ ਗੋਪੀਆਂ ਨੂੰ ਠਗ ਲੈਣਾ ਕਿੰਨਾ ਯਥਾਰਥਕ ਲਗ ਰਿਹਾ ਹੈ।

੧.੫੦ ਤਕ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਵੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਛਕ ਕੇ ਆ ਗਏ। ਅੱਧਾ ਘੰਟਾ ਆਪ ਨੇ ਚੁਰਸੀਆ ਦੀ ਬੰਸਰੀ ਦਾ

ਪੰਡਤ ਹਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਚੌਰੱਸੀਆ, ਬੰਸਰੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕਲਾਕਾਰ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸਮੇਂ

ਰਸ-ਸੁਆਦਿਆ। ਹੁਣ ਉਹ ਪੀਲੂ ਵਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ੨.੩੦ ਤਕ ਬਾਂਸਰੀ ਵਾਦਨ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ।

ਬੁੱਧਾ ਗਾਰਡਨ

ਸਮਾਪਤੀ ਤੇ ਕੋਠੀ ਨੂੰ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਮੰਦਰ ਮਾਰਗ ਦੇ ਚੋਕ ਕੋਲ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਰ ਚਾਲਕ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਕਾਗਜ਼ ਟੁਕੜੇ ਤੇ ਲਿਖ ਕੇ ਵਖਾਇਆ : ਬੁੱਧਾ ਗਾਰਡਨ। ਅਰਥਾਤ ਬੁੱਧ-ਬਾਗ ਨੂੰ ਚੱਲਿਆ ਜਾਏ। ਬੁੱਧਾ ਗਾਰਡਨ ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਐਤਵਾਰ ਕਾਰਨ ਗੇਟ ਤੇ ਮੋਟਰਾਂ ਸਕੂਟਰਾਂ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਜਮ-ਘਟਾ ਹੈ। ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸੇਠ ਤ੍ਰਿਲੋਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਫਾਰਮ (ਗੁੜਗਾਵਾਂ ਰੋਡ) ਵਲ ਜਾਇਆ ਜਾਇ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨਿਤਨੇਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਕਾਰ ਦੀ ਛੱਤ ਦਾ ਢਕਣਾ ਖੋਲ੍ਹ ਲਿਆ। ਸੁਧ ਤਾਜ਼ਗੀ ਅੰਦਰ ਆ ਵੜੀ। ਦਿਨ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਤੇ ਧੁੱਪ ਚਮਕ ਰਹੀ ਹੈ।

ਡਰਾਈਵਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਸੰਤ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੂਰਵਾ ਜੀਵਨ ਨਗਰ ਵਲੋਂ ਆਇਆ ਸ੍ਰ. ਸ਼ਿਵਦੇਵ ਸਿੰਘ ਕਾਰੀਵਾਲਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਕਵੀ ਹਨ। ਕਮਾਨੀ ਹਾਲੋਂ ਨਿਕਲਦਿਆਂ ਹੀ, ਅਰਦਾਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਗੁਰਭਜਨ ਸਿੰਘ (ਸਾਬਕਾ ਸਕੱਤਰ) ਨੂੰ ਸ਼ਿਵ ਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਆਗਿਆ ਕੀਤੀ।

ਸੇਠ ਜੀ ਦਾ ਫਾਰਮ

ਗੁੜਗਾਵਾਂ ਰੋਡ ਤੇ ਦਿੱਲੀਓਂ ੨੫ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੇ ਫਾਸਲੇ ਤੇ ਸੇਠ ਤ੍ਰਿਲੋਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ੨੭ ਏਕੜ ਦਾ ਫਾਰਮ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਫਾਰਮ ਹਾਊਸ ਤੇ ਇਕ ਤਰਨ-ਤਾਲ ਹੈ। ਡੇਢ ਏਕੜ ਦੇ ਕਰੀਬ ਅੰਗੂਰ ਵਾੜੀ ਹੈ। ਮਟਰਾਂ ਦੇ ਖੇਤ ਹਨ। ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਈ ਏਕੜ ਕਣਕ ਦੀ ਬਿਜੋਤ ਹੈ। ਮਟਰਾਂ ਦੇ ਖੇਤ ਦੀ ਵਿਰਲ ਵਿਚ ਸੰਭਲ ਸੰਭਲਕੇ ਚਰਨ ਰਖਦਿਆਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਫਿਰ ਤੁਰ ਕੇ ਦੋ ਚਾਰ ਫਲੀਆਂ ਤੋੜ, ਕੱਲੀ ਕੱਲੀ ਸਣੇ ਛਿਲੜਾਂ ਖਾਧੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਦਸ ਕੁ ਮਿੰਟ ਘੁੰਮ ਫਿਰ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਆਣ ਬੈਠੇ ਤੇ ਵਾਪਸੀ ਲਈ ਸਫਰ ਜਾਰੀ ਹੋ ਗਿਆ।

ਕੋਠੀ, ਪੂਸਾ ਰੋਡ ਵਿਚ

ਜਦ ਕੋਠੀ ਆਏ ਤਾਂ ੪.੪੦ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਸੰਗਤ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋਚ ਰਹੀ ਸੀ। ਆਉਣ ਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਭੇਟਾ ਧਰ ਧਰਕੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ ਜਾਣ ਲਗਾ। ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨਾਮ ਦਾ ਇਕ ਸੱਜਣ ਜਿਸਨੇ ਪਿਛਲੇ ਦਿਨੀਂ ਇਕ ਮਕਾਨ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਭੇਟਾ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਫਾਲਿਜ ਮਾਰਿਆ ਦੋ ਜਣਿਆਂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਨਾਲ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਉਸਨੂੰ ਵੇਖ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਫ਼ਰਮਾਇਆ : ਜੇ ਤੁਹਾਡੀ ਸਰੀਰਕ, ਖ਼ੁਰਾਕੀ ਜਾਂ ਕਪੜੇ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤਾਂ ਨਿਰਸੰਕੋਚ ਦੱਸੋ। ਸਿੱਖ ਨੇ ਇਕ ਦੋ ਚੀਜ਼ਾਂ ਮੰਗੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿੱਜੀ ਸੇਵਕਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਿਰ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ : ਆਪਣੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਅਜੇ ਤਕ ਰਜਿਸਟਰੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਂਦਾ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਬਚਨ ਕੀਤਾ : ਜੇ ਤੂੰ ਦੇ ਛੱਡਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਸਮਝ ਰਜਿਸਟਰੀ ਹੋ ਹੀ ਗਈ। ਸਾਡਾ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਰਜਿਸਟਰੀ ਹੋਣੋਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ।

ਲੰਗਰ ਬੰਦ ਤੇ ਖੁਲ੍ਹਾ

ਅੱਜ ਸੰਗੀਤ ਸਿਖਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਲੰਗਰ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਭੁੱਖ ਨਾਲ ਤਾਪੜੇ ਹੋਏ ਇਕ ਲੜਕੇ ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਣ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ : ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਕਿਰਪਾ ਕਰੋ। ਪਰਸ਼ਾਦ ਛਕਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿਓ। ਫੇਰ ਸ਼ਰਾਰਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗੇ। ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੇ ਸਾਥੀਆਂ ਵਲੋਂ ਅਰਜ਼ਦਾਸ਼ਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪਰਸ਼ਾਦ ਛਕਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੰਦਿਆਂ ਬਚਨ ਕੀਤਾ : ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਾਰਨ ਤੇ ਜੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਭੁਖਿਆਂ ਮਾਰਨ ਨੂੰ ਵੀ ਮਨ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ, ਲੁੜੀਂਦੀਆਂ ਰਿਆਇਤਾਂ ਵੀ ਕਰੀਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਸ਼ਰਾਰਤਾਂ ਕਰਨੋਂ ਨਹੀਂ ਹਟਦੇ। ਸਿਖਿਆ ਵਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ (ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਅਜ ਸਾਢੇ ਸੋਲਾਂ ਮਾਤਰਾਂ ਦੀ ਪਖਾਵਜ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਵੱਜੀ ਲਗੀ) ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਿਆ ਕਰੋ ਅਤੇ ਇਕੋ ਵਾਰ ਆਖੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਮਝ ਤੇ ਮੰਨ ਲਿਆ ਕਰੋ।

ਅਤੇ ਮੁੜ ਉਹੋ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਗੀ ਸਮਰੂਪਤਾ !

ਕੁਛ ਸਮਾ ਸ੍ਰ. ਹਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਹੰਸਪਾਲ ਨਾਲ ਗਲਬਾਤ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪਣੇ ਆਰਾਮ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ੫.੧੫ ਤੋਂ ੬.੩੦ ਤਕ ਬਿਰਾਜੇ ਤੇ ਫਿਰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਕੇ ਬੈਠਣ ਕਮਰੇ ਵਿਰ ਦਰਸ਼ਨ। ਮੰਡੀ (ਹਿ: ਪ੍ਰ:) ਵਾਲੇ ਸੰਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਕੁਛ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨਮਿਤ ਆਏ। ਹੋਰ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨ

ਯਾਚਕ ਏਥੇ ਬੈਠੇ ਸਨ।

ਸੰਤ ਖੇੜਾ ਸਿੰਘ ਪਹਾੜ ਗੰਜ

ਇਹਨਾਂ ਚੋਂ ਇਕ ਸੱਜਣ ਅਸਲੋਂ, ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਮੈਂ ਕੁਛ ਸੁਆਲ ਪੁਛੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਇੰਜ ਬਣਦੀ ਹੈ : ਸੰਤ ਖੇੜਾ ਸਿੰਘ ਸਪੁਤਰ ਸ੍ਰੀ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਪਹਾੜ ਗੰਜ ਵਿਚ ਜਮਨਾਸਟਕ ਅਤੇ ਐਥਲੈਟਿਕ ਇਕੁਇਪਮੈਂਟ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਏਥੇ ਏਹੋ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿਖ ਕੇ ਕੁਛ ਹੋਰ ਲੋਕ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਗੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੂਕਪੁਣੇ ਦੀ ਜਾਗ ਨਾਨਕਿਆਂ ਤੋਂ ਲਗੀ। ਪਿਤਾ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਇਹੋ ਸਿਖ ਬਣੇ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਿਸੇ ਸਿਖ ਤੋਂ ਭਜਨ ਦਸਵਾਇਆ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਪਿੰਡ ਜ਼ਿਲਾ ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੇ ਮਿਰਜ਼-ਵਾਲੀ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਅਚਲਪੁਰ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਪਿਛੋਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪਹਾੜ ਗੰਜ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹੀ ਆ ਵਸੇ। ਹੁਣ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਹਰ ਪਰਕਾਰ ਕਿਰਪਾ ਹੈ। ਮਜ਼ੇ ਦੇ ਦਿਨ ਕਟ ਰਹੇ ਹਨ।

ਰਾਧਾ ਸੁਆਮੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ

੬.੩੦ ਵਜੇ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਸੰਤ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਰਾਧਾ ਸੁਆਮੀ, ਸੰਤ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾ-ਰਾਜ ਦੇ ਸਪੁਤਰ ਅਤੇ ਸੇਵਕ, ਜੋ ਇਸ ਵੇਲੇ ਗੱਦੀ ਨਸ਼ੀਨ ਹਨ, ਵਲੋਂ ੪ ਸੱਜਣ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਆਏ ਤਦ ਆਪ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਬੈਠਣ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਗਲੀਚੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸਫੈਦ ਚੱਦਰ ਵਿਛ ਗਈ। ਸਾਹਮਣੇ ਸਫੈਦ ਕਪੜੇ ਤੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਆਸਣ ਵਛਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਖੱਦਰ ਦਾ ਕੁਰਤਾ ਪਜਾਮਾ ਅਤੇ ਦਸਤਾਰ ਸਜਾਈ ਆਸਣ ਉਪਰ ਆਏ ਸਾਰੇ ਆਏ ਸਜਣਾਂ ਨੇ ਉਠਕੇ, ਚਰਨਾਂ ਵਲ ਝੁਕ ਕੇ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਬੈਠਣ ਨਾਲ ਬੈਠੇ। ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਕੁਸ਼ਲ ਖੇਮ ਪੁਛ ਆਉਣ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹਿਆ। ਸ਼ਬਦ ਇਹ ਵਰਤੇ : "ਖਿਮਾ ਕਰਨਾ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੇਰ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਮੈਂ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ।"

ਆਏ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ: ਮਹਾਰਾਜ ਸੰਤ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਕੋਛੜ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਆਇਆਂ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਅੱਜ ਹੀ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਥਾਂ ਚਲੇ ਜਾਣਾਂ ਹੈ, ਅਸਾਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਫੌਰਨ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ੫-੬ ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਪਰਵਾਨਗੀ ਲਈਏ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਬਚਨ ਕੀਤਾ : ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫਲਾਣੇ ਦਿਨ ਫੰਕਸ਼ਨ ਹੈ, ਬਿਨਾ ਆਖਿਆਂ ਹੀ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਸਿਰ ਤੇ ਚੁਕ ਕੇ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਹਨ।

੨੩ ਜਨਵਰੀ ੧੯੭੯ ਸੋਮਵਾਰ
ਸ੍ਰੀ ਜੀਵਨ ਨਗਰ ਨੂੰ

ਧੁੰਦੀਲਾ ਦਿਨ

ਅਜ ਸ੍ਰੀ ਜੀਵਨ ਨਗਰ (ਸਰਸਾ) ਸਥਾਪਨਾ ਦਿਵਸ ਮਨਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਪੰਛੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ ੬ ਵਜੇ ਦੇ ਘਰੋਂ ਸਫਰ ਵਿਚ ਪਏ ਹੋਏ ਹਾਂ। ਧੁੰਦ ਬੇਓੜਕੀ ਹੈ। ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਨਿਕਲਦਿਆਂ ਧੁੰਦ ਨੇ ਏਨਾ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ ਕਿ ਸਾਹਮਣੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਫੁਟ ਦੇ ਫਾਸਲੇ ਤੇ ਕੁਝ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ। ਲਾਵਾਂ ਫੇਰੇ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਜੋੜੇ ਵਾਂਗ ਬਸ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਤੁਰ ਰਹੀ ਸੀ। ੮ ਵਜੇ ਦੀ ਅੱਡੇ ਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਬਸ ਮਸਾਂ ੯.੪੫ ਤਕ ਬਹਾਦਰ ਗੜ੍ਹ ਪਹੁੰਚ ਸਕੀ। ੧੦.੩੮ ਵਜੇ ਤਕ ਧੁੰਦ ਕੁਝ ਹਟੀ ਤੇ ਸਫਰ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ।

ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਪੰਛੀ

ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਪੰਛੀ ਮੇਰਾ ਬਾਲ ਸਖਾਈ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਵਰਤਮਾਨ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਪੜ ਰਹੇ ਸਨ ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਅਸੀਂ ਵੀ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਪੰਛੀ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬੋਂ ਨਿਕਲਦਿਆਂ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਿਆ। ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਜੇਲ ਕੱਟੀ ਤੇ ਫਿਰ ਗ੍ਰਿਸਤ ਸਹੇੜ ਕੇ ਉਸਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਕਦੇ ਸੰਘਰੀਆ (ਰਾਜਸਥਾਨ) ਕਦੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਦੁੜਕੀਆਂ ਲਾਈਆਂ। ਹੁਣ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਘਰ ਬਣਾ ਕੇ ਪਰਵਾਰ ਪੋਸ਼ਣਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਤਨੀ, ਦੋ ਲੜਕੇ, ਦੋ ਲੜਕੀਆਂ ਨਾਲ ੯੫, ਰਾਣੀ ਗਾਰਡਨ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨਗਰ, ਜਮਨਾ ਪਾਰ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਅਖਬਾਰ ਨਵੀਸੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਜੀ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਜੀਵਨ ਨਗਰ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਵਾਪਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿੰਨੀ ਤਰੱਕੀ ਹੋਈ ਹੈ,

ਆਪਣੇ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖੇ ਅਤੇ ਲਿਖੇ ।

ਸਰਸਾ

ਤਿੰਨ ਵਜੇ ਸਰਸੇ ਪਹੁੰਚੇ । ਭੀੜ ਦਾ ਇਹ ਹਾਲ ਕਿ ਜੀਵਨ ਨਗਰ ਵਾਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਬਸਾਂ ਵਿਚ ਧੱਕਮ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਹੀ ਚੜ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਅੰਦਰ ਨਾ ਖਲੋਣ ਨੂੰ ਥਾਂ ਨਾ ਬੈਠਣ ਨੂੰ । ਕਰੀਬ ੧੦-੧੨ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਬਸਾਂ ਜਾਰੀ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਪਰ ਅਜੇ ਤਕ ਮੁਨਾਸਬ ਬਸਾਂ ਭੀੜ ਘਟਾਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕੀਆਂ । ਨਾ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਨਾ ਸ਼ਕਲੋਂ ਸੂਰਤੋਂ ਸੁੰਦਰ । ਜਦੋਂ ਵੀ ਆਈਦਾ ਹੈ ਲੀੜੇ ਪੜਵਾ ਕੇ ਹੀ ਬਸ-ਦਾਖਲਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਰਾਣੀਆਂ, ਜੀਵਨ ਨਗਰ, ਸੰਤ ਨਗਰ, ਕਰੀਵਾਲਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਬਸਾਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਬਸ ਏਸੇ ਤੇ ਸੰਤੋਖ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਂਗਰਸੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਨਿੰਦਣ ਵਾਲੀ 'ਜਨਤਾ' ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵੀ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ । ਔਰਤਾਂ, ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਬੁਢਿਆਂ ਲਈ ਇਹ ਸਫਰ ਤਾਂ ਨਿਰੀ ਜ਼ਹਿਮਤ ਹੈ ।

ਸ੍ਰੀ ਜੀਵਨ ਨਗਰ

੫ ੫੦ ਵਜੇ ਤਕ ਅਸੀਂ ਮਸਾਂ ਜੀਵਨ ਨਗਰ (ਕੋਈ ਸਵਾ ਦੋ ਸੋ ਕਿਲੋ ਮੀਟਰ) ਪਹੁੰਚੇ । ਪੰਛੀ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਨਿਕਟ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਤ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਮੋਰੋਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੇ ਰਾਤ ਕਟਣ ਦਮਦਮੇ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਮੈਂ ਸ੍ਰੀ ਜੀਵਨ ਨਗਰ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਤੇ ਸਹਿਪਾਠੀ ਸਵਰਗਵਾਸੀ ਸੰਤ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਢੱਟੀਆਂ ਦੇ ਘਰ ਆ ਗਿਆ । ਸਵਰਗਵਾਸੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਬੀਬੀ ਅਮਰ ਕੌਰ, ਇਹਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਰਘਬੀਰ ਕੌਰ, ਸੁਖਵੀਰ ਕੌਰ ਤੇ ਜਸਪਾਲ,ਭਰਾ ਜਗਤਾਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਜਗਤਾਰ ਪਤਨੀ ਸਾਰਾ ਪਰਵਾਰ ਲੰਗਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਜੁੱਟੇ ਹੋਏ ਸਨ । ਲੋਹਾਂ ਤਪਦੀਆਂ, ਦਾਲੇ ਗੜ੍ਹਕਦੇ । ੩੦-੪੦ ਪਰਾਹੁਣ ਭਾਵ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਘਰ ਆਈ ਹੋਈ ਸੀ । ਸ੍ਰ. ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਕੋੜਾ ਤੇ ਸ੍ਰ. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਪੁਤਰ ਸ੍ਰ. ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਕਰੀਵਾਲਾ ਏਥੇ ਮਿਲੇ । ਇਹ ਇਸ ਪਰਵਾਰ ਦੇ ਸਬੰਧੀ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਪਿਆਰੇ ਵੀ ।

ਸੰਤ ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਢੱਟੀਆਂ ਤੇ ਮਾਤਾ ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ ਦੀ ਨੂੰਹ ਤੇ ਪੋਤਰੀਆਂ ਆਪਣੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਗਤ ਦੇ ਛਕਣ-ਛਕਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਕੇ ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਵੀ ਹਰ ਪਰਕਾਰ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਹੈ ।

ਰਾਤੀਂ ਪਰਸ਼ਾਦ ਛਕ ਕੇ ੮.੩੦ ਤਕ ਮੈਂ ਦੀਵਾਨ ਸਥਾਨ ਵਲ ਗਿਆ । ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਬੀਤੀਂ ਰਾਤੀਂ ਦਿੱਲੀਓਂ ਤੁਰ ਪਏ ਅਤੇ ਅੱਜ ਸਵੇਰੇ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਸਮੇਂ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ । ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਅਤੇ ਪੂਰਵਾ ਆਪ ਦੇ ਨਾਲ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਡਰਾਈਵ ਕੀਤੀ ਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਪਹੁੰਚੇ । ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਤਾਂ ਅਣਥਕ ਹੈਨ ਹੀ, ਨਾਲਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਧੂਹ-ਘਸੀਟ ਲੈਂਦੇ ਹਨ । ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਜੀਵਨ ਨਗਰ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਖੁਲ੍ਹਾ ਅਵਸਰ ਦਿਤਾ ।

ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ

ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਕੀ ਕੁਛ ਹੋਇਆ ਇਹਦਾ ਤਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਿਆਂ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ ਜਾਰੀ ਸੀ । ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪਣੇ ਨਿਵਾਸ ਵਿਚ ਸਨ । ਸਰਦੀ ਵਿਚ ਵੀ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਰੋਤੇ ਸਨ । ਮਹੰਤ ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ ਸਨਖਤਰਾ, ਸੰਪਾਦਕ ਸਤਿਜੁਗ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਸਕਤਰੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ । ਸੰਤ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਰਾਮ ਪੁਰੀ ਨੇ ਬੜੀ ਮਟਕ ਨਾਲ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਸੁਣਾਈ । ਸ੍ਰੀ ਬਿਅੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖਲ ਨੇ ਸਵਰਗਵਾਸੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਬਾਰੇ ਇਕ ਰੰਗਿਆ ਹੋਇਆ ਗੀਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ । ਐਲਨਾਬਾਦ ਦੇ ਸੰਤ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਦੋ ਕਬਿੱਤ ਪੜ੍ਹੇ ਜੁ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸਨ ।

ਮੈਂ ਥੱਕਾ-ਟੁੱਟਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਛੇਤੀ ਹੀ ਢੱਟੀਆਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਚਲਾ ਗਿਆ ।

੨੪ ਜਨਵਰੀ ੧੯੭੮ ਮੰਗਲਵਾਰ
ਸ੍ਰੀ ਜੀਵਨ ਨਗਰ

ਸਥਾਪਨਾ ਦਿਵਸ

ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ, ਪ੍ਰੈਸ ਦੇ ਕੋਲ ਵਾਲੇ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ੪.੩੦ ਵਜੇ ਹੀ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਈ। ਸੰਗੀਤ ਸਿਖਦੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਕੱਲ੍ਹ ਦੇ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਉਹੋ ਹੀ ਗਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਸਕਿਆ, ਸੂਰਜ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਉਤੇ ਪਹਿਲੀ ਝਾਤ ਮਾਰ ਲਈ ਸੀ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ।

ਹੁਣ ਦੀਵਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਾਹਰ ਵਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਸੰਗਤ ਦੂਰ ਨੇੜੇ ਦੇ ਨਗਰਾਂ ਚੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਆਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਅਨੰਦ ਕਾਰਜ ਵੀ ਅਜ ਹੀ ਹੋਣੇ ਸਨ।

ਪਿੰਡਾਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਅਨੇਕਾਂ ਟ੍ਰੈਕਟਰ, ਟ੍ਰਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰਾਂ ਆਦਿ ਖਲੋਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਮਲੀ ਦੇ ਬੂਟੇ ਪਾਸ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਵਾਸਤੇ ਆਸਣ ਵਿਛਾਇਆ ਗਿਆ। ਹਵਨ ਕੁੰਡ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਅਨੰਦ ਕਾਰਜ ਕਰਵਾਣ ਵਾਲੇ ਜੋੜੇ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਮਾਈ ਭਾਈ ਤਕੜੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਉਪਸਥਿਤ ਹਨ।

੮.੩੦ ਦਾ ਵਕਤ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਿਲ ਰੁਬਾ ਉਤੇ ਬਸੰਤ ਰਾਗ ਦਾ ਆਵਾਹਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੇ ਹਾਰਮੋਨੀਅਮ ਅਤੇ ਪਿੰਕੀ ਨੇ ਤਬਲਾ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਰੀਰ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਹਨ: ਸੱਜਿਓਂ: ਸ੍ਰ. ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਝੱਬਰ, ਸੰਤ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਮਾਫ਼ੀ, ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਪੰਛੀ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਕਵੀ, ਨਿਜੀ ਸਕੱਤਰ ਸੰਤ ਤਰਸੇਮ ਸਿੰਘ, ਚੌਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੰਤ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੂਰਵਾ, ਪੰ: ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਬਲਕਾਰ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਅਤੇ ਠਾਕੁਰ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ।

੮.੪੫ ਵਜੇ ਸੰਤ ਸਨਖਤਰਾ ਦੀ ਲਾਵਾਂ ਦੀ ਧੁਨ ਉਤੇ ਦੋ ਜੋੜੇ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਣ ਲਈ ਹਵਨ-ਪਰਕਰਮਾ ਕਰਨ ਲਗੇ।

ਪ੍ਰੇਰਨਾ

ਏਧਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰ. ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਝੱਬਰ ਤੇ ਸ੍ਰ. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਝੱਬਰ ਨੂੰ ਸਦਕੇ, ਕਿਸੇ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਦਾੜ੍ਹੀ-ਛੰਟਾਈ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਆਖਿਆ: ਉਹ ਸੁਹਣਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ, ਤੁਹਾਡੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਹੈ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ।

ਪਿੰਡ ਚੱਕ ਜਮੀਅਤ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ (ਮੰਡੀ ਹਰ ਸਹਾਇ ਜਿ: ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ) ਦੇ ਸ੍ਰ. ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਿਛਲੇ ਮੇਲੇ ਤੇ ਭੇਣੀ ਸਾਹਿਬ ਭਜਨ ਪੁਛਿਆ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਸੰਤ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਖੋਟੇ ਹੱਥ ੧੦ ਰੁਪਏ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਮੱਥ ਟੇਕਣ ਹਿਤ ਭੇਜੇ ਜੋ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੁਣ ਭੇਟਾ ਕੀਤਾ।

ਅਣ ਮੰਨੀ ਸਿਫਾਰਸ਼

ਪੰਡਿਤ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਘਰ-ਵਿਆਹ ਕੀਤੇ ਵਾਲੇ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਤੇ ਕਿਹਾ: ਉਹ ਏਥੇ ਆਇਆ ਹੈ, ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦੋ ਸਾਲ ਦੀ ਸੇਵਾ ਮਨਾਈ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਜੇ ਆਪ ਕਿਰਪਾ ਕਰੋ ਤਾਂ ਬਖਸ਼ਸ਼ ਹੋ ਜਾਵੇ।

"ਅਜੇ ਮੇਰੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਬਖਸ਼ਸ਼ ਦੀ। ਜੇ ਉਹ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਫਿਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰੇ। ਸਾਡੀ ਕੱਢਣ ਦੀ ਤਾਕਤ ਜਦੋ ਹੋਈ ਨਿਕਲ ਜਾਵੇਗਾ। ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਤੋੜਨ ਵਾਲੇ ਨਾਲ ਜਦ ਤਕ ਮਨੋਂ ਸਮਝੌਤਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ।" ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕੀਤਾ: ਇਕ ਵਾਰ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਸਿਆਮ ਵਿਚ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ— ਜਿਹੜੇ ਸਿੰਘ ਫਿਲਮਾਂ ਵੇਖਦੇ ਹਨ ਉਹ ਨਾ ਵੇਖਣ ਤਾਂ ਹੀ ਭਲਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਆਖੇ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਤੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਰੁਪਏ ਦੀ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਕੋਈ ਕਦਰ ਨਹੀਂ। 'ਏਨੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣੀ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ।'

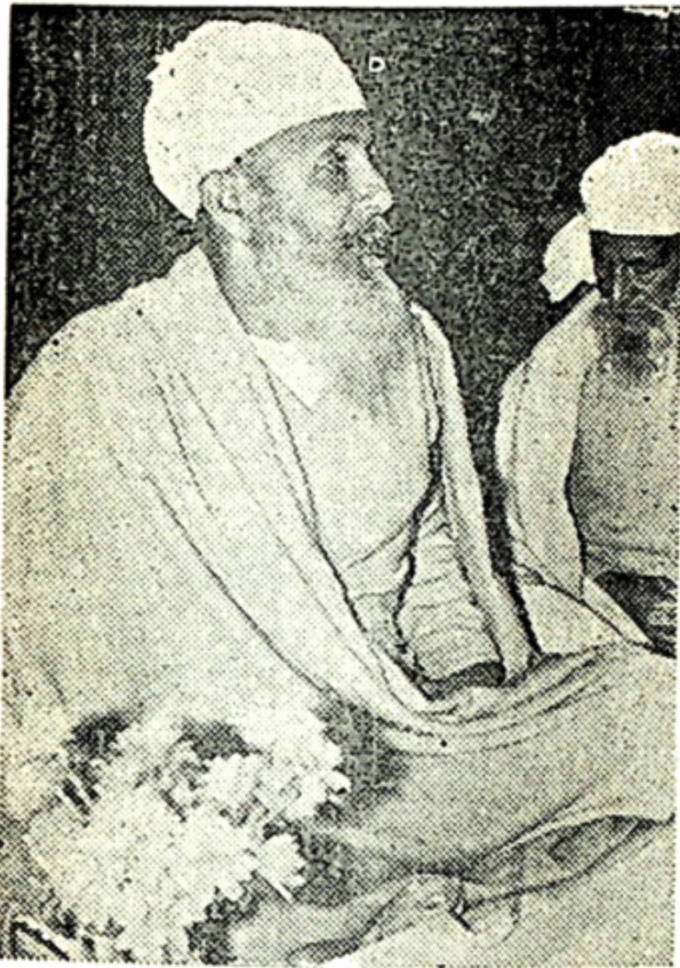
ਉਹ ਮਰਿਆਦਾ ਤੋੜਕ ਦੂਜੇ ਮਿੰਟ ਹੀ ਦੀਵਾਨੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਗਿਆ।

ਪੁੱਤਰ ਲਈ ਬਿਨੈ

ਬਾਜੇਖਾਨੇ ਦੀ ਇਕ ਮਾਈ ਨੇ ਸ੍ਰ. ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਬਾਜਾ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰ ਕਰਕੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ: ਦੀਨਾ ਨਾਥ! ਇਸ ਨਿਮਾਣੀ ਨੂੰ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਦਾਤ ਬਖਸ਼ੋ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਉਠ, ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ, ਇਕ ਮਾਲਾ ਭਜਨ ਤੇ ਇਕ ਭਗਉਤੀਆਂ ਦੀ ਫੇਰਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਆਗਿਆ ਕੀਤੀ।

ਸੁਧਾਰ ਘਰ

ਰੋਹੜ (ਕਰਨਾਲ) ਦੇ ਸੰਤ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ

ਮਹਾਰਾਜ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ

ਜੁਆਈ ਨੂੰ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਲਿਆ ਕੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ : ਇਹ ਸਰਾਬ ਪੀਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਨਾਲ ਲੜਕੀ ਨਹੀਂ ਘੱਲੀ। ਹੁਣ ਇਸ ਨੇ ਛੱਡ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਆਪ ਇਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਭੇਜਣ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰੋ। ਜਦੋਂ ਆਗਿਆ ਕਰੋਗੇ ਲੜਕੀ ਫੇਰ ਹੀ ਭੇਜਾਂਗਾ । ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਸਿਖ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਬਖਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦਿਨ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ। ਬੱਚੇ ਨੇ ਪਰਸੰਨਤਾ ਪੂਰਵਕ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ।

ਨਕੋੜੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਕੱਕੜਾਂ ਦੇ ਇਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਦੇ ਭੋਗ ਸਮੇਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਚਾਹੇ। ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਇਕ ਸ਼ਰਤ ਲਾਈ : ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਭਣਵਈਏ ਨਾਲ ਬੋਲ ਚਾਲ ਬੰਦ ਕਰੋ ਜਾਂ ਉਸਦੀ ਸ਼ਰਾਬ ਹਟਾਓ ਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਤੋਂ ਹੋੜੋ। ਸਿੰਘ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿਤਾ : ਸੱਚੇ ਪਾਤਸਾਹ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਰੋਕਾਂਗਾ ਜੇ ਨਾ ਰੁਕਿਆ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿਆਂਗਾ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰਖਾਂਗਾ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਦੇ ਭੋਗ ਤੇ ਆਉਣਾ ਮੰਨ ਲਿਆ।

ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਸਧਾਰਨ ਪਾਠਾਂ ਦੇ ਭੋਗ ਪੈਣ ਉਪਰੰਤ ਵਰਿਆਮ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਆਨੰਦ ਕੀਰਤਨਿਆ। ੯.੧੫ ਵਜ ਗਏ ਤਾਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੇ ਬੈਠਕੇ ਹੀ ਤਕਰੀਰ ਕੀਤੀ : (ਸੰਖੇਪ)

ਕਥਨ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦਾ

"ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਏਥੇ ਲਿਆਕੇ ਵਸਾਣ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਕੀਤੀ...ਜੋ ਜਤਨ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਨੇ ੨੩ ਦਸੰਬਰ ੧੯੭੭ ਨੂੰ ਸਰਸੇ ਵਿਚ ਇਕਤਰ ਹੋਣ ਦਾ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਪਾਸ ਆਈਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਸਣ ਦਾ ਕੀਤਾ ਉਸ ਦੀ ਚਰਚਾ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਹੈ।...ਚੌਧਰੀ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਜੀ ਮੁਖ ਮੰਤਰੀ ਹਰਿਆਣਾ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਜੈਸੇ ਕਠੋਰ ਹਨ ਸਾਡੇ ਲਈ ਉਹ ਤਾਂ ਹੀ ਠੀਕ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜੇ ਸਾਡੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਇਕੱਠ ਬਣਿਆ ਰਹੇ।......

ਹੁਣ ਫੇਰ ਇਕ ਤਕੜਾ ਹੰਭਲਾ ਮਾਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਅਜਿਹਾ ਇਕੱਠ ਕਰਕੇ, ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਚੌਧਰੀ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਮੁਖ ਮੰਤਰੀ ਹਨ, ਸਾਡੀ ਇੱਜ਼ਤ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ, ਚੌਧਰੀ ਜੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਸਾਥੀ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਚੌਧਰੀ ਸਾਹਿਬ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਸਾਂ ਨਾ ਕਿਸੇ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਜਾਂ ਖਿਲਾਫ਼ ਇਕੱਠ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਇਕੱਠ ਤਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਹੀ ਸਭ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਸਾਹਵੇਂ ਰਖਣ ਵਾਸਤੇ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਹਿਲੀ ਫਰਵਰੀ ਬੁੱਧਵਾਰ ਨੂੰ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਸਰਸੇ ਵਿਚ ਡਟ ਕੇ ਪਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰੇ। ਅਸੀਂ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਦਸਣਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਮੁਖ ਮੰਤਰੀ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਚੱਟਾਨੀ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਖੜੇ ਹੋਏ ਹਾਂ।...

ਇਕ ਗੱਲ ਜੋ ਸਾਡੇ ਮਨ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਹੈ ਭਜਨ ਬੰਦਗੀ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਮਾਈਆਂ ਵੱਖ ਤੇ ਭਾਈ ਵੱਖ ਇਕਤਰ ਹੋ ਕੇ ਵਰਨੀਆਂ ਕਰਨ। ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਹੁਤ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਸਰਸੇ ਵਿਖੇ ਇਕੱਠ ਹੋਏਗਾ ਸਾਰੇ ਸੌ ਕੰਮ ਛਡ ਕੇ ਆਵੋ।

ਉਪਰੰਤ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਕਵੀ ਨੇ ੨੦ ਕੁ ਮਿੰਟ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦੀ ਏਕਤਾ, ਇਕ ਮੁੱਠਤਾ ਤੇ ਚੌਕਸੀ ਲਈ ਲੜੀਂਦੇ ਸ਼ਬਦ ਆਖੇ। (ਚਲਦਾ)

ਵਰਿਆਮ, ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਅੰਕਾਂ ਤੇ ਇਕ ਝਾਤ

ਵਰਿਆਮ ਸੂਬਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਅੰਕ

"ਪਿਆਰ ਸਾਡੇ ਦੀ ਪਰਖ ਇਸ ਵਤਨ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਕਰ,
ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਵਾਧੀਨਤਾ ਪਲਦੀ ਲਹੂ ਦੇ ਆਸਰ।
ਮਿਟ ਗਏ ਜੋ ਵਤਨ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਲਈ,
ਯਾਦ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਦਾ ਸਜਰੀ ਰਹੇ ਮਘਦੀ ਰਹੇ

੧੭ ਜਨਵਰੀ ੧੮੭੨ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਹੀ ਸੂਬਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋਏ।

ਇਸੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਹੀ :

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਪਲੀਮੈਂਟ :—ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਕੀਨੀਆ ਫੇਰੀ ਦਾ ਵਰਨਣ
"ਜੰਗਲੀ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਵਿਚ"—ਲੇਖਕ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ 'ਕਵੀ'
ਅਤੇ ਹੋਰ ਲੇਖ

ਆਪ ਵਰਿਆਮ ਦੇ ਗਾਹਕ ਬਣੋ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਬਣਾਓ

ਹਰ ਅੰਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ

ਸੰਤ ਖਚਾਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜਥਾ

ਪੰਡਤ ਮਨੋਹਰ ਲਾਲ ਦਾ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਗਾਇਣ । ਤਬਲੇ ਤੇ ਪੰਡਤ ਰਮਾਂ ਕਾਂਤ

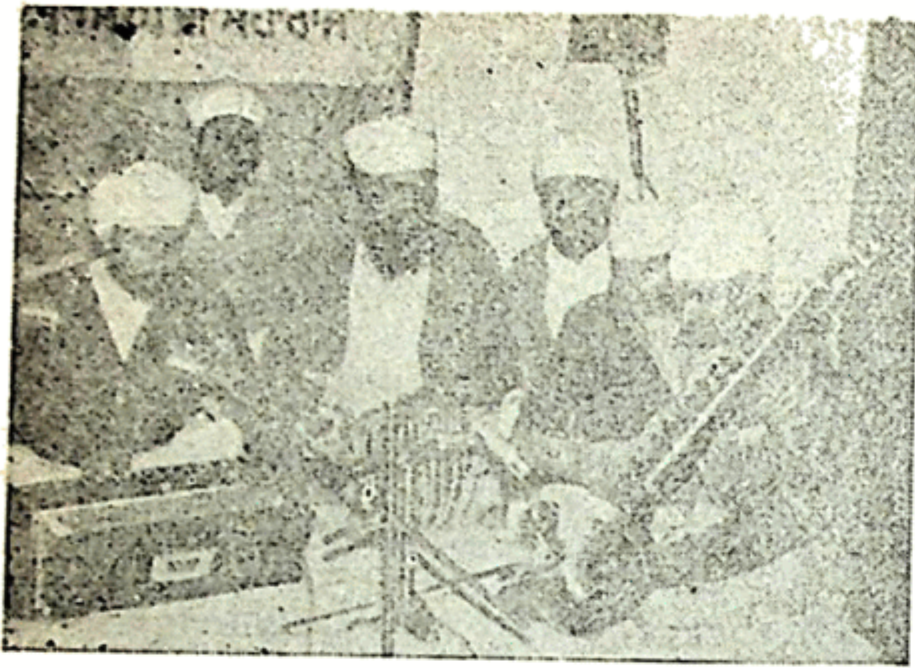
ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਉਤਸਵ

ਜਲੰਧਰ ਵਿਖੇ ੩੦ ਜਨਵਰੀ ਅਤੇ ੧ ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਉਤਸਵ ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਧੂਮ ਧਾਮ ਨਾਲ ਨਾਮਧਾਰੀ ਧਰਮਸਾਲਾ ਸੈਂਟਰਲ ਟਾਊਨ ਵਿਚ ਮਨਾਇਆ ਗਿਆ ।

੩੦ ਜਨਵਰੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸੰਗੀਤ ਸੰਮੇਲਨ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ੧ ਫਰਵਰੀ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਕੀਰਤਨ, ਹੱਲੇ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਖਿਆਨ ਹੋਏ । ਇਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਕਾ ਲੰਗਰ ਵੀ ਅਤੁਟ ਵਰਤਿਆ । ਰੇਡੀਓ ਅਤੇ ਟੈਲੀਵੀਯਨ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ।

ਜਲੰਧਰ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀਆਂ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸੰਗਤਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦਾ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰਦਾ ਇਕਠ ਹੋਇਆ । ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤਾਂ ਸਰੀਰ ਅਸਵਸਥ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਨਾ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਸਕੇ ਪਰ ਸ੍ਰੀਮਾਨ ਪੰਡਤ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਸੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਕਵੀ, ਜਥੇਦਾਰ ਨਰੰਜਨ ਸਿੰਘ ਸਮੇਤ ਜਥਾ, ਮਹਤ ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ, ਰਾਗੀ ਜਥਾ ਸੰਤ ਖਚਾਨ ਸਿੰਘ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ, ਪੰਡਤ ਮਨੋਹਰ ਲਾਲ, ਪੰਡਤ ਰਮਾਂ ਕਾਂਤ, ਪ੍ਰੋ: ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਸ: ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਬਚੇ, ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜਲੰਧਰ, ਜਥੇਦਾਰ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜਲੰਧਰ, ਸ੍ਰੀ ਫਕੀਰ ਚੰਦ ਤੁਲੀ, ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਕੋਇਲ, ਸੰਤ ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਨੇ ਆਪਨੇ ਕੀਰਤਨ, ਵਖਿਆਨਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਂ ਬੰਨੀ ਰਖਿਆ । ਇਕ ਪਾਠ ਦਾ ਭੋਗ ਵੀ ਪਾਇਆ ਗਿਆ । ਜਲੰਧਰ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਲੋਂ ਇਸ ਪੁਰਬ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਸਹਿਤ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ।

ਇਸ ਸਮਾਗਮ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਤਸਵੀਰਾਂ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਵੀ ਦੁਆਰਾ ਖਿਚੀਆਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ ।

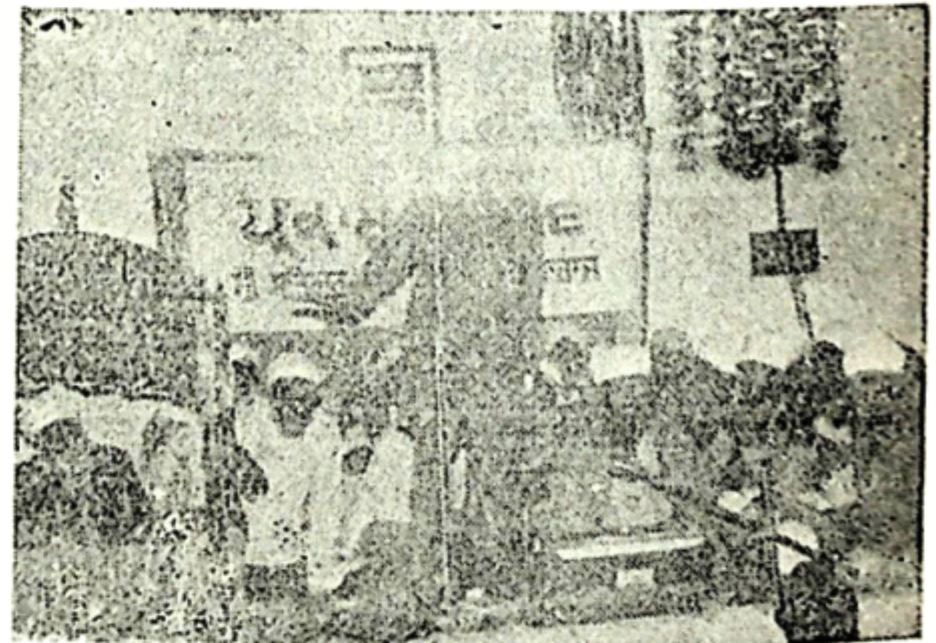
ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਕੋਇਲ (ਹਾਰਮੋਨੀਅਮ), ਮੋਹਨ ਸਿਘ, ਸ: ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਲਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਤਾਰ ਸ਼ਹਿਨਾਈ)

ਪ੍ਰ: ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਗਾਇਨ ਤਬਲੇ ਤੇ ਪੰਡਤ ਰਮਾਂ ਕਾਂਤ

ਸ੍ਰੀ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜਲੰਧਰ, ਤਬਲੇ ਤੇ ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜਲੰਧਰ

ਪੰਡਤ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਦੀਵਾਨ : ਸਟੇਜ ਤੇ ਚਬੇਦਾਰ ਨਰਿੰਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਬੈਠੇ ਹਨ।

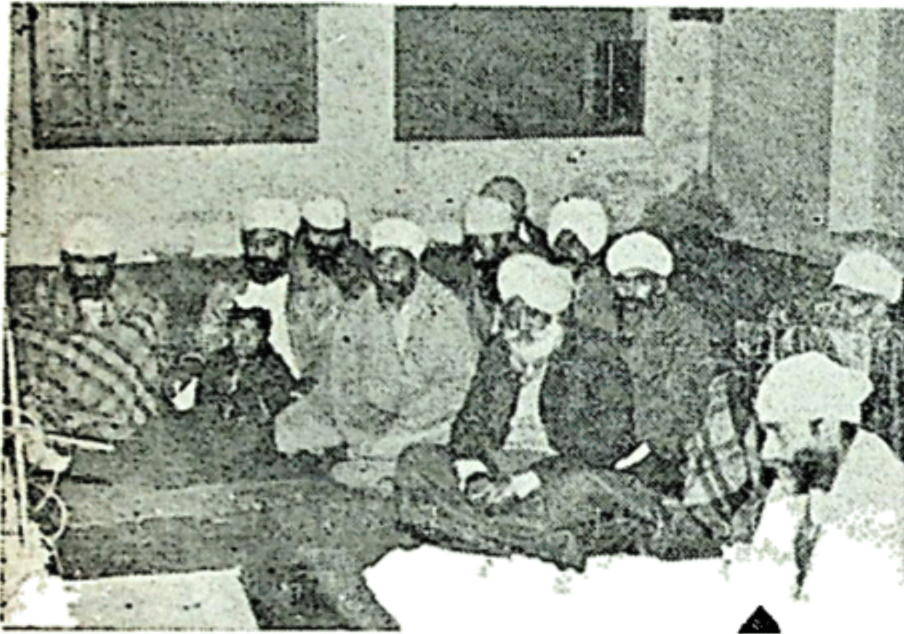
ਪੰਡਤ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਵਿਖਿਆਣ

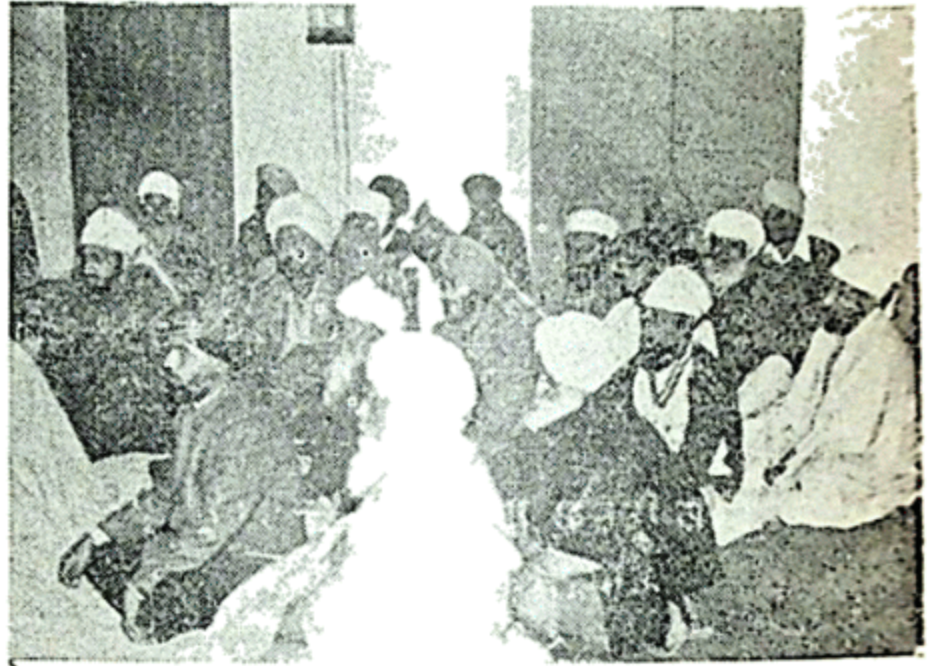
ਮਹੰਤ ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਨਖਤਰਵੀ ਦਾ ਭਾਸ਼ਨ

ਗਿਆਨੀ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਤਕਰੀਰ

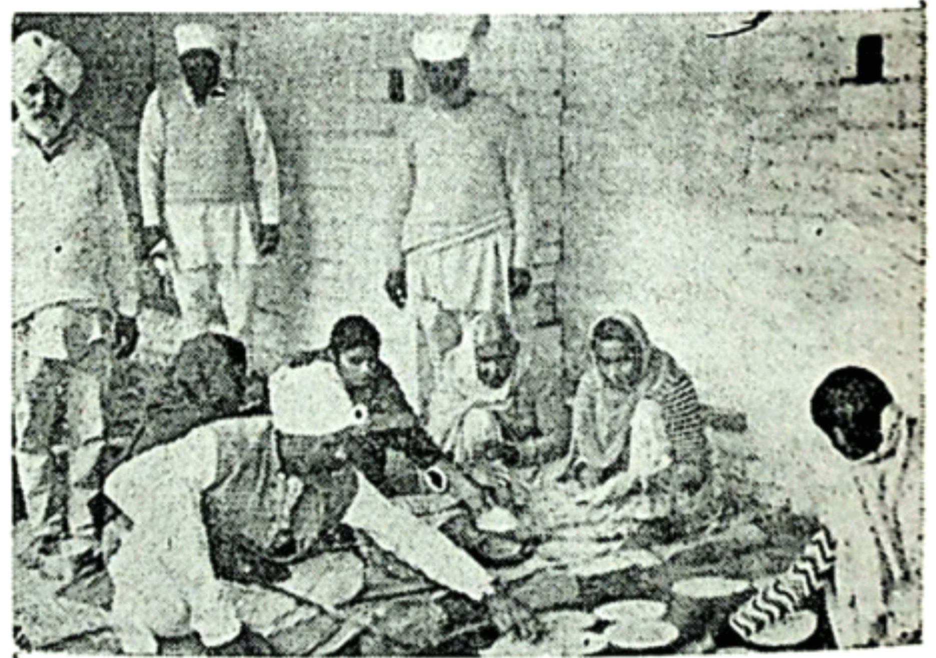
ਭਰਪੂਰ ਸਰਦੀ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਦੇ ਸੋਤੇ

ਸ੍ਰੋਤਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਦ੍ਰਿਸ਼

ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼

ਲੰਗਰ ਦੀ ਤਿਆਰੀ।

Registered NW/JL—91 MONTHLY WARIAM April 19—
Registered with the registrar of News Papers for India No. 26453/75

ਐਡੀਟਰ, ਪ੍ਰਿੰਟਰ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਤੇ ਮਾਲਕ ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼, ਲਾਡੋਵਾਲੀ ਰੋਡ, ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ ਛਪਵਾ ਕੇ
ਦਫਤਰ ਵਰਿਆਮ ਲਾਡੋਵਾਲੀ ਰੋਡ ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ।
Monthly WARIAM, Ladowali Road, Jullundur-144001.